

Handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding

Quick scan landenstudie

Drs. Sander Flight
Dr. Cees Wiebes

Inhoudsopgave

Afkortingen	1
1 Inleiding	4
1.1 Aanleiding	4
1.2 Over dit onderzoek	6
1.3 Leeswijzer	7
2 Handschriftonderzoek: algemeen	8
2.1 Wat is forensisch handschriftonderzoek?	8
2.2 Aantal handschriftonderzoeken NFI	11
2.3 Afnemers handschriftonderzoek	12
2.4 Relatieve belang handschriftonderzoek	13
2.5 Samenvattend	15
3 Handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding	18
3.1 Handschriftonderzoek bij terrorismebestrijding in Nederland	18
3.2 Andere landen	19
3.3 Samenvattend	19
4 Trends	22
4.1 Ontwikkeling aantal handgeschreven teksten	22
4.2 Behoeft handschriftonderzoek bij terrorismebestrijding	24
4.3 Bewuste keuze handgeschreven communicatie	26
4.4 Samenvattend	28
5 Van behoefte naar vraag	30
5.1 Marketing	30
5.2 Belemmeringen	31
5.3 Samenvattend	32
6 Samenvatting	34
English summary	38
Bijlage 1 - Leden begeleidingscommissie	42
Bijlage 2 - Onderzoeksverantwoording	43
Bijlage 3 - Literatuur	46

Afkortingen

AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
CT	Contraterrorisme
IND	Immigratie- en Naturalisatiedienst
MIVD	Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
NFI	Nederlands Forensisch Instituut
NRGD	Nederlands Register Gerechtelijk Deskundigen
RIVM	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
TNO	Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek
WODC	Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatie Centrum

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Het Nederlands Forensisch Instituut (NFI) heeft in 2015 naar aanleiding van een taakstelling vanuit het Ministerie van Veiligheid en Justitie besloten drie deskundigheidsgebieden af te bouwen: vergelijkend handschriftonderzoek, vergelijkend verfonderzoek en vergelijkend morfologisch haaronderzoek. Naar aanleiding van vragen van Kamerleden over de aanleiding voor deze besluiten zei de minister van Veiligheid en Justitie het volgende:

“Gegeven de geringe vraag naar deze kleine gebieden is de continue beschikbaarheid ervan niet vanzelfsprekend en bedrijfseconomisch niet verantwoord.”

(Ministerie van Veiligheid en Justitie 2015)

De minister gaf ook aan dat kleine onderzoeksgroepen niet robuust genoeg zijn om onderzoek te kunnen uitvoeren en tegelijkertijd voldoende te werken aan deskundigheidsbevordering en innovatie.

De drie genoemde onderzoeksgroepen zouden eigenlijk per 1 januari 2016 worden opgeheven, maar de ondernemingsraad van het NFI gaf geen toestemming voor de reorganisatie. Eind 2015 werd daarom gekozen voor flankerend beleid gedurende een overbruggingsperiode voor de jaren 2016 en 2017. Deze drie typen onderzoek zouden niet meer intern worden uitgevoerd, maar worden uitbesteed aan andere geaccrediteerde onderzoeksinstituten. Het uitgangspunt daarbij was dat organisaties die onderzoek aanvragen in elk geval tot eind 2017 niets van de veranderingen mochten merken. Zoals de minister aan de Kamer liet weten:

“Het NFI zal dit type onderzoek niet meer zelf uitvoeren maar hiertoe de samenwerking met andere partijen zoeken. De noodzakelijke capaciteit blijft hiermee voor OM en politie beschikbaar. De verantwoordelijkheid van het NFI stopt niet op het moment dat het onderzoek via samenwerking door andere partijen wordt gedaan, maar zal wel anders worden ingevuld. Het NFI gaat alleen met aanbieders in zee die aan grondige en objectieve kwaliteitsnormen voldoen.”

(Ministerie van Veiligheid en Justitie 2015)

Het adagium van het NFI werd: ‘Dezelfde kwaliteit tegen dezelfde voorwaarden’. Het NFI biedt haar klanten, waaronder politie, OM en rechters, de mogelijkheid hun verzoeken gewoon te blijven indienen bij het NFI inclusief de stukken die moeten worden onderzocht via de Front Desk. De Front Desk vraagt een offerte aan bij een extern bedrijf. Na opdrachtverlening levert het NFI de stukken die moeten worden onderzocht aan. Tijdens het onderzoek bewaakt het NFI de planning en na afloop levert het externe bedrijf de stukken en de rapportage aan het NFI. Het NFI stuurt de stukken met het rapport naar de opdrachtgever terug. Kortom: het NFI fungeert als *one-stop shop* voor haar klanten en er verandert niets aan kwaliteit, prijs of doorlooptijd van het onderzoek. Wat er vanaf 2018 gaat gebeuren is nog niet bekend.

Uit gesprekken met het NFI bleek dat Verilabs is gekozen als extern bureau voor het vergelijkend handschriftonderzoek. Verilabs, onderdeel van BaseClear, is geselecteerd in een Europese aanbesteding die eind december 2015 werd gepubliceerd. Verilabs werkt met geaccrediteerde handschriftonderzoekers. Twee van hen waren tot 1 maart 2016 in dienst bij het NFI binnen de groep van vier handschriftonderzoekers die er toen nog werkten. Van de twee andere handschriftonderzoekers die tot maart 2016 bij het NFI werkten, is er een

aan de slag gegaan als handschriftonderzoeker bij de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) en de ander is binnen het NFI naar een andere onderzoeksdiscipline verhuisd.

Recente ontwikkelingen

Het NFI heeft recent signalen ontvangen uit Australië dat vergelijkend handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding zou zijn ingezet. Dit was voor de directie van het NFI de reden de voorgenomen afbouw van handschriftonderzoek uit te stellen:

“Voor de toekomst van handschrift heb ik – op geleide van signalen vanuit Australië – aangegeven dat ik ... een verkenning wil laten plegen over het belang van handschriften bij terrorismebestrijding. En tot zo lang schort ik uitvoering van de afbouw van handschrift op.”

(Nieuwjaarstoespraak directeur NFI januari 2016)

De directie van het NFI heeft vervolgens in het voorjaar van 2016 een onderzoek aangevraagd bij het WODC en dit onderzoeksrapport is daar het resultaat van. Het is de vraag of in andere landen een trend is te zien waarbij handschriftonderzoek ook in het kader van terrorismebestrijding wordt ingezet.

Een voorbeeld van handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding is de rechtszaak rond Hassan Diab, een voormalige universitair docent in Ottawa, Canada. Hij werd in 2008 gearresteerd voor zijn vermeende rol in de aanslag op een synagoge in Parijs in 1980. Daarbij vielen vier doden en tenminste veertig gewonden. In 2014 werd Diab uitgeleverd aan Frankrijk op verzoek van de Franse autoriteiten. De bewijsvoering in deze zaak leunt zwaar op forensisch handschriftonderzoek: er is een vergelijking gemaakt tussen een handtekening op een hotelregistratie in Frankrijk en een document van de universiteit in Canada (Cobb 2015).

Een ander, relatief bekend, voorbeeld dateert al van langer geleden. In het appartement van een supporter van de IRA vond de Engelse politie een aantal essays geschreven door een universiteitsstudent. Dat handschrift leek sterk op het handschrift op een instructie voor het fabriceren van bommen die op andere plek was aangetroffen. De auteur van de ‘bommenhandleiding’ werd door vergelijkend handschriftonderzoek met de essays geïdentificeerd, aangehouden en uiteindelijk veroordeeld tot een gevangenisstraf (Eveleigh 1978).

De feiten waar bovenstaande twee voorbeelden betrekking op hebben speelden meer dan twintig jaar geleden. Sindsdien is het aantal handgeschreven documenten veel kleiner geworden en is digitale communicatie steeds omvangrijker en belangrijker geworden. Dat kan betekenen dat handschriftonderzoek minder vaak nodig is.

Maar er zijn ook signalen dat terroristen juist bewust kiezen voor handgeschreven communicatie omdat digitale berichten te veel sporen achterlaten. Een voorbeeld daarvan was te zien in de documentaire *Soldaten van Allah* die in 2016 werd uitgezonden door Canal+. In die documentaire is te zien hoe een Franse journalist met verborgen camera zes maanden lang infiltreerde in een terroristische cel van jihadisten. De leden van deze cel waren van plan een aanslag te plegen. Op zeker moment werd de journalist ingezet als koerier: hij had op een station een afspraak met een vrouw die hem een envelop met daarin een brief met details voor de aanslag overhandigde. De brief was handgeschreven en werd persoonlijk overgedragen: volgens de journalist was dit een bewuste strategie om sporen te vermijden en de kans op ontdekking te minimaliseren.

1.2 Over dit onderzoek

Probleemstelling

“In welke mate en op welke wijze(n) maken organisaties in Nederland en een aantal andere landen, ten behoeve van opsporing en vervolging van terrorisme, gebruik van handschrift-onderzoek? Is daarbij sprake van een afnemend, gelijkblijvend of toenemend belang van deze vorm van onderzoek?”

Onderzoeksvragen

1. In welke mate en op welke wijze(n) maken organisaties die in Nederland betrokken zijn bij terrorismebestrijding gebruik van handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding? (Zie § 3.1)
2. In welke mate en op welke wijze(n) maken de organisaties die in andere landen betrokken zijn bij terrorismebestrijding gebruik van handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding? (Zie § 3.2)
3. Is er binnen deze organisaties in Nederland of in de andere landen sprake van een afnemende, gelijkblijvende of toenemende behoefte aan de inzet van handschrift-onderzoek in het kader van terrorismebestrijding? (Zie § 4.2)
4. Is er sprake van een nationale of internationale trend in de behoefte aan of vernieuwde inzet van handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding (zo mogelijk in vergelijking met de inzet van digitaal onderzoek, DNA, vingersporen en wapens & munitie)? (Zie §§ 2.4, 4.1, 4.2, 4.3)

In de loop van het onderzoek is daar de volgende onderzoeksvraag aan toegevoegd:

5. Wat zijn de belangrijkste redenen voor het verschil tussen de latente behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding en de manifeste vraag naar dergelijk onderzoek? (Zie §§ 5.1, 5.2)

Onderzoeksopzet

We hebben drie soorten informatie gebruikt: literatuur, registraties en interviews. In de bijlage staat de onderzoeksverantwoording. De interviews bleken de meest bruikbare informatie op te leveren. We spraken met vijftien Nederlandse experts:

- NFI (6 interviews)
- Forensisch handschriftonderzoekers (3)
- Aanvragers handschriftonderzoek (6)

Informatie uit het buitenland hebben we verzameld onder 16 personen uit 8 landen:

- Australië (2)
- Canada (4)
- Denemarken (1)
- Duitsland (2)
- Frankrijk (1)
- Spanje (1)
- Verenigd Koninkrijk (2)
- Zweden (3)

Van deze zestien werken er acht als forensisch handschriftonderzoeker: bij de politie of bij een onafhankelijk gerechtelijk onderzoeksinstituut of –laboratorium. De andere acht respondenten werken in de wereld van de terrorismebestrijding: bij de politie of bij een inlichtingen- of veiligheidsdienst.

Reikwijdte onderzoek

Dit onderzoek gaat uitsluitend over de rol die handschriftonderzoek speelt of kan spelen bij de preventie en bestrijding van terrorisme. Het onderzoek geeft geen antwoord op de vraag of er überhaupt behoefte is aan forensisch handschriftonderzoek in Nederland (dus breder dan terrorismebestrijding). Ook gaat het niet over de vraag of het NFI die expertise in huis moet hebben, moet uitbesteden of helemaal niet hoeft aan te bieden. Het NFI kan alleen zelf bepalen of (en zo ja, hoe) vergelijkend handschriftonderzoek wordt aangeboden. Daarbij spelen heel veel factoren een rol naast de resultaten van dit onderzoek, onder andere de financiële en inhoudelijke kaders die worden gesteld door het departement.

Begeleidingscommissie

Voor de begeleiding van dit onderzoek is door het WODC een onafhankelijke begeleidingscommissie in het leven geroepen met experts uit wetenschap en praktijk. Deze begeleidingscommissie had een adviserende rol richting de onderzoekers en gaf tips over literatuur en te interviewen personen. De commissie adviseerde daarnaast aan het WODC over het rapport en bewaakte de onafhankelijkheid van het onderzoek.

1.3 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt uitgelegd wat forensisch handschriftonderzoek inhoudt. Ook geven we in dat hoofdstuk weer hoe vaak dergelijk onderzoek de afgelopen jaren is uitgevoerd door het NFI en voor welke opdrachtgevers. We sluiten dat hoofdstuk af met een bespreking van de relatieve waarde van handschriftonderzoek in vergelijking met andere forensische onderzoeksdisciplines.

In hoofdstuk 3 zetten we de stap van handschriftonderzoek in het algemeen naar handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. We bespreken de mate waarin handschriftonderzoek de afgelopen jaren werd ingezet ten behoeve van terrorismebestrijding. Daarmee geven we antwoord op onderzoeksvraag 1: “In welke mate en op welke wijze(n) maken organisaties die in Nederland betrokken zijn bij terrorismebestrijding gebruik van handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding?” In hetzelfde hoofdstuk beantwoorden we onderzoeksvraag 2: dezelfde vraag als onderzoeksvraag 1, maar dan voor acht andere landen.

In hoofdstuk 4 geven we antwoord op onderzoeksvraag 3 of er een afnemende, gelijkblijvende of toenemende behoefte is aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. Ook gaan we in op onderzoeksvraag 4 of er nationale of internationale trends zijn in de behoefte aan of vernieuwde inzet van handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding. Dat doen we aan de hand van drie trends. De eerste trend (in 4.1) is de digitalisering van de maatschappij: hoe belangrijk zijn handgeschreven teksten nog in de huidige tijd? De tweede trend (in 4.2) is de ontwikkeling van het aantal handschriftonderzoeken ten behoeve van terrorismebestrijding: wordt dat groter, gelijk of kleiner? Daarbij gaan we apart in op de behoefte aan handschriftonderzoek naar teksten in het Arabisch. De derde trend (in 4.3) gaat over de vraag of terroristen bewust kiezen voor handgeschreven documenten omdat die minder sporen achterlaten dan digitale communicatie.

In hoofdstuk 5 bespreken we de belangrijkste redenen voor het verschil tussen de latente behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding en de manifeste vraag naar dergelijk onderzoek.

We sluiten af met een samenvatting in hoofdstuk 6 (Nederlands) en hoofdstuk 7 (Engels). In de bijlagen staan de leden van de begeleidingscommissie, de onderzoeksverantwoording en de literatuurlijst.

2 Handschriftonderzoek: algemeen

In dit hoofdstuk beschrijven we wat forensisch handschriftonderzoek is (2.1). Ook geven we een overzicht van het aantal onderzoeken dat het NFI uitvoerde in de afgelopen vijf jaar (2.2) en voor welke organisaties (2.3). Daarna bespreken we het relatieve belang van handschriftonderzoek. Het belang van handschriftonderzoek hangt af van het aantal onderzoeken, maar ook van de relevantie van die onderzoeken (2.4). Er worden in dit hoofdstuk geen onderzoeksvragen beantwoord: het gaat hier namelijk nog niet over handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding, maar over handschriftonderzoek in het algemeen. Dit hoofdstuk is dus bedoeld als introductie.

2.1 Wat is forensisch handschriftonderzoek?

Handschriftonderzoek is een van ruim dertig verschillende forensische deskundigheidsgebieden (Broeders 2008). Forensisch handschriftonderzoek is gericht op de herkomst van sporen: handschriftonderzoekers zoeken bewijs waarmee de identiteit van de schrijver van een document kan worden vastgesteld (Saks 1998). Handschriftonderzoek wordt ingezet voor allerlei doelen, bijvoorbeeld om te achterhalen door wie een dreigbrief is geschreven, wie een formulier invulde of om te bepalen of de handtekening op een contract of een cheque echt is.

Vergelijking

Handschriftonderzoek is de vergelijking van een betwist handschrift waarvan de schrijver onbekend is met een vergelijkingshandschrift waarvan de schrijver wel bekend is. In het Engels wordt het betwiste handschrift het *questioned document* genoemd, vandaar dat handschriftonderzoek ook vaak Questioned Document Examination (QDE) wordt genoemd. Het vergelijkingshandschrift kan worden verkregen door een verdachte na aanhouding een stuk tekst te laten schrijven: de 'schrijfproef'. Maar ook eerder geschreven brieven, notities, dagboeken of handtekeningen kunnen als vergelijkingsmateriaal dienen. De enige voorwaarde is dat buiten kijf staat dat het vergelijkingshandschrift door de persoon in kwestie is geschreven. Doorgaans zijn twee à drie regels tekst of evenveel invullingen op een formulier voldoende om een analyse uit te voeren (Fagel e.a. 2008).

De vergelijking van het betwiste handschrift met het vergelijkingshandschrift is een visueel onderzoek, al dan niet met optische hulpmiddelen als een microscoop. De handschriftonderzoeker zoekt naar overeenkomsten en verschillen tussen beide documenten. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen algemene kenmerken (o.a. hellingshoek en afmetingen van het schrift), vlakindelingskenmerken (o.a. marges en regelafstand) en microkenmerken (o.a. vormen, overgangen, lussen). Ook wordt gekeken naar lijnkwiteit en sporen die erop kunnen wijzen dat vooraf is geoefend, zoals dubbele lijnen of resterende sporen van dezelfde tekst die eerst met potlood is geschreven.

De verschillen en overeenkomsten tussen het betwiste handschrift en het vergelijkingshandschrift worden vervolgens geteld. Naarmate een overeenkomst of verschil duidelijker en zeldzamer is, krijgt die een groter gewicht. Uiteindelijk schat de onderzoeker in hoe groot de kans is dat beide documenten door dezelfde persoon zijn geschreven door te bepalen hoe waarschijnlijk het is dat deze resultaten worden gevonden als de verdachte de schrijver is en als een andere persoon uit dezelfde relevante populatie de schrijver is. Het aantal en de kwaliteit van de gevonden overeenkomsten is hierbij bepalend, vooral die op microniveau. Vlakindelingskenmerken en het merendeel van de algemene kenmerken (zoals de hellingshoek en schrijfgrootte) zijn gemakkelijk te variëren en dus ook te manipuleren. Het gewicht van deze kenmerken is gewoonlijk niet groot, omdat verschillen in deze

kenmerken vaak te verklaren zijn en overeenkomsten doorgaans niet heel schrijvertypend zijn.

De interpretatie wordt gewoonlijk gebaseerd op het beeld dat de schriftexpert tijdens zijn beroepsuitoefening heeft opgebouwd. De conclusie van het onderzoek wordt aangegeven in waarschijnlijkheidsgradaties. Soms schiet de hoeveelheid of kwaliteit van het betwiste materiaal of het referentiemateriaal dermate tekort, dat een vergelijkend onderzoek geen bruikbaar resultaat oplevert. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn wanneer alleen een slechte kopie van het betwiste handschrift beschikbaar is, als de kenmerken ervan te algemeen zijn, als het materiaal te weinig aanknopingspunten voor onderlinge vergelijking biedt, of als het handschrift zo sterk verdraaid is dat er geen kenmerken van de schrijver meer in terug te vinden zijn. De onderzoeker kan dan geen waarschijnlijkheidsuitspraak doen. Het gaat bij handschriftonderzoek in principe niet om de inhoud van het geschrevene, maar om de vorm. Wát iemand opschrijft is uiteraard wel relevant voor de instantie die het overkoepelende onderzoek uitvoert. Maar het forensisch handschriftonderzoek gaat over de vraag wíe een tekst heeft geschreven (Fagel 2008).

Schoolvoorbeelden

De inschatting hoe zeldzaam een overeenkomst of verschil is, wordt gebaseerd op de populatie waar de schrijver van het betwiste handschrift deel van uitmaakt. Dit betekent dus dat de schriftonderzoeker gespecialiseerd moet zijn in de taal waarin het handschrift is gesteld. Hij moet weten wat 'gemiddeld' is en wat afwijkend is: hoe schrijft men in de regel in deze populatie? Dat hangt heel sterk af van het schrijfontderwijs dat mensen hebben genoten omdat daar typische schriftkenmerken bij horen. Het onderricht dat iemand heeft genoten en de 'schoolvoorbeelden' die men daar leert, spelen een belangrijke rol bij het ontwikkelen van automatismen in ons schrijven. Die automatismen komen ook naar voren als mensen in een andere taal gaan schrijven.

Het is dus belangrijk voor handschriftonderzoekers om te weten waar de schrijver heeft leren schrijven, omdat dit de weging van verschillen kan beïnvloeden. Het is in Nederland bijvoorbeeld heel gebruikelijk dat de cijfers 7 en 9 onder de basislijn uitsteken, terwijl schrijvers in veel andere landen de cijfers op de basislijn laten eindigen (Speelziek 2011). Als iemand die in Nederland heeft leren schrijven deze cijfers op de basislijn laat eindigen is dat dus een zeldzaam kenmerk, dat dus een zwaar gewicht krijgt in de vergelijking. Maar als de persoon die het betwiste handschrift schreef heeft leren schrijven in een land waar iedereen de 7 en 9 laat eindigen op de basislijn, is dat voor die populatie geen bijzonder kenmerk. De kennis en ervaring van de handschriftonderzoeker – ook van schoolvoorbeelden uit andere landen – spelen dus een belangrijke rol.

Verskil met grafologie

Over de psychische gesteldheid of het karakter van de schrijver doet een forensisch schriftexpert geen uitspraak. Grafologen doen dat juist wel: het idee is dat uit het handschrift informatie over het karakter van de schrijver kan worden afgeleid. Vroeger werd handschriftonderzoek gezien als een bijzondere vorm van de bredere discipline grafologie:

"The art of handwriting analysis – graphology, as it is more commonly called, especially in Europe – has two branches: an established and "respectable" one devoted to the identification of individuals by their handwriting, and a black-sheep branch dealing with the assessment of personality."
(Laycock 1959)

Grafologen werden bijvoorbeeld regelmatig ingezet om handgeschreven sollicitatiebrieven te analyseren. Grafologie is geen wetenschap volgens veel handschriftonderzoekers. Grafologen zouden nauwelijks relevant zijn voor handschriftonderzoekers 'if they limited themselves to a booth at the state fair' (Lewis 2014), maar er zijn grafologen die zichzelf aanbieden als forensisch documentonderzoeker in civiele en strafrechtzaken. Wetenschappelijk onderzoek roept vragen op over de betrouwbaarheid van grafologie als voorspeller van persoonlijkheidskenmerken (Klimoski e.a. 1989, Furnham e.a. 2003), maar desondanks zijn er rechters die grafologen hebben toegelaten als deskundige in de rechtszaal (Giannelli

2007). Hier is het van belang dat we de term grafologie in dit rapport reserveren voor de 'zwarte schaap' tak die op basis van handschriften probeert iets te zeggen over de psychologie of het karakter van de schrijver. We gebruiken de term handschriftonderzoek voor de 'respectabele' identificatie-wetenschap.

Combinatie met andere onderzoekstechnieken

Onderzoek naar kenmerken van het handschrift is niet de enige manier waarop de identiteit van de schrijver van een tekst kan worden vastgesteld. Handschriftonderzoek wordt heel vaak gecombineerd met andere technieken, bijvoorbeeld het zoeken naar DNA-sporen of vingerafdrukken op het document. Ook kan er met behulp van forensisch documentonderzoek worden bezien wat de herkomst van het beschreven papier of de eventuele envelop is. Bij een combinatie van handgeschreven tekst en andere tekst (zoals gedrukte, geprinte of getypte tekst) kan ook onderzoek worden gedaan naar de machine die daarvoor is gebruikt. Tot slot kan er ook nog onderzoek worden gedaan naar de inkt, bijvoorbeeld om te zien of er met een andere pen iets is veranderd of is toegevoegd aan de oorspronkelijke tekst. Dit kan van groot belang zijn, bijvoorbeeld bij onderzoek naar de authenticiteit van een handgeschreven contract of bijvoorbeeld een testament.

Forensisch handschriftonderzoekers beperken zich tot visuele aspecten van het handschrift. Ze willen daarbij altijd het originele document hebben omdat ze bijvoorbeeld met een microscoop het inktpatroon willen onderzoeken om te bepalen in welke richting een deel van een letter is geschreven. Dat kan iets zeggen over links- of rechtshandigheid van de schrijver. Dat betekent dus ook dat de verschillende onderzoeken na elkaar zullen moeten worden uitgevoerd. Bij een dreigbrief bijvoorbeeld gaat dat in de regel als volgt: eerst wordt onderzoek gedaan naar eventuele DNA-sporen, vervolgens wordt het vergelijkend handschriftonderzoek gedaan, daarna volgt het documentonderzoek en als laatste wordt onderzoek gedaan naar vingersporen. Vingersporen zitten als laatste in de rij omdat het daarbij nodig kan zijn het document in stukken te knippen of het document door een vloeistof met een reagens te halen. Daardoor worden de vingerafdrukken wel zichtbaar, maar wordt de tekst zelf onleesbaar en wordt het document vernietigd. DNA-onderzoek, handschriftanalyse en documentonderzoek moeten uiteraard vóór een eventueel destructief onderzoek zijn uitgevoerd.

Binnen het NFI werkten handschriftonderzoekers en documentonderzoekers dan ook nauw met elkaar samen (Speelziek 2011). Deze disciplines zijn in veel andere landen zelfs samengevoegd omdat ze zoveel met elkaar te maken hebben. In Nederland deden schriftonderzoekers in uitzonderlijke gevallen wel analyses met technische hulpmiddelen die hetzelfde zijn als bij documentanalyse, maar verder dan het bestuderen van het handschrift gingen die analyses nooit. Het 'echte' documentonderzoek vereist meestal chemische analyses die in Nederland alleen door documentonderzoekers worden gedaan.

NFI

Forensisch-technisch en forensisch-wetenschappelijk handschriftonderzoek vond in Nederland in hoofdzaak plaats in het Nederlands Forensisch Instituut (NFI). Daarnaast voeren organisaties als TNO, RIVM en de IND regelmatig handschriftonderzoek uit. Ook zijn er private onderzoeks- en expertisebureaus actief die handschriftonderzoek doen, vooral in het kader van fraudebestrijding. Ook bedrijven zoals grote banken en verzekeringsmaatschappijen hebben een eigen bedrijfsrecherche die handschriftonderzoek doet.

Het handschriftonderzoek door het NFI was altijd geaccrediteerd. Sinds maart 2016 laat het NFI het handschriftonderzoek doen door Verilabs dat per opdracht schriftonderzoekers als onderaannemer inschakelt. Ook Verilabs is geaccrediteerd. Accreditatie hangt af van het systeem voor kwaliteitsborging en wordt toegekend door de Nederlandse Raad voor Accreditatie. Onderdeel van geaccrediteerd handschriftonderzoek is dat elke analyse door een tweede schriftkundige wordt gecontroleerd. De handschriftdeskundigen moeten zelf ook aan een aantal eisen voldoen. Zo moeten zij zijn opgenomen in het Nederlands Register van Gerechtig Deskundigen (NRGD) en jaarlijks een vaardigheidstest met goed gevolg afleggen. Op het moment van schrijven (oktober 2016) staan er vier Nederlandse schriftkundigen in het NRGD.

2.2 Aantal handschriftonderzoeken NFI

In deze paragraaf geven we informatie over het aantal forensische handschriftonderzoeken dat het NFI de afgelopen decennia deed. Instanties zoals de politie, het OM of een rechter die willen dat het NFI een forensisch handschriftonderzoek uitvoert, moeten de te onderzoeken documenten naar het NFI sturen. Daar worden deze stukken van overtuiging (svo's), in ontvangst genomen door de Front Desk en wordt het onderzoek ingepland en ingeboekt. De registratiemethode is veranderd in 2012 waardoor er geen cijfers uit de periode daarvoor zijn. Voor een schatting van het aantal handschriftonderzoeken vóór 2012 moeten we dus andere, minder exacte, bronnen gebruiken.

1985: ca. 600 handschriftonderzoeken per jaar

In 2011 verscheen een artikel in politievakblad *Blauw* over handschriftonderzoek bij het NFI. De informatie was afkomstig van handschriftonderzoekers van het NFI met een zeer lange staat van dienst die dus goed konden terugblikken. In dat artikel werd geconstateerd dat het NFI op dat moment, dus in 2011, circa zestig zaken per jaar behandelde en dat dit er nog geen 25 jaar eerder 'tien keer zoveel' waren (Speelziek 2011). Dat betekent dat er rond 1985 zo'n 600 forensische handschriftonderzoeken per jaar werden uitgevoerd door het NFI.

1998-2007: ca. 300 onderzoeken per jaar

Vanaf ongeveer 1990 deed de computer zijn intrede. Het aantal handgeschreven documenten is sindsdien flink kleiner geworden. Ook het aantal forensische handschriftonderzoeken liep terug. Van oudsher werd handschriftonderzoek veel ingezet om financiële fraude mee te bewijzen: het merendeel van de handschriftonderzoeken ging over bankoverschrijvingen, cheques en dergelijke. Vooral de digitalisering van bankzaken zorgde ervoor dat het aantal vervalste bankoverschrijvingen en valselijk geïnde cheques fors lager werd. Daar was dus minder handschriftonderzoek voor nodig. Handschriftonderzoek bleef wel onverminderd van belang voor fraude met valse contracten en nagebootste handtekeningen. Daarnaast kwamen er nog altijd verzoeken voor onderzoek naar dreigbrieven en afscheidsbrieven na suïcide.

Van 1998 tot en met 2007 werden er jaarlijks gemiddeld iets minder dan 300 (namelijk 289 om precies te zijn) aanvragen voor vergelijkend handschriftonderzoek gedaan bij het NFI (Mosies e.a. 2008). Dat was dus een halvering ten opzichte van 1985. In de tien jaar van 1998 tot en met 2007 was opvallend genoeg geen daling zichtbaar in het aantal handschriftonderzoeken. Het tegendeel lijkt zelfs waar: in 1998 werden er 151 onderzoeken uitgevoerd en zes jaar later, in 2004, waren dat er 360: ruim twee keer zoveel. In de jaren 2002 tot en met 2005 werden veel handschriftonderzoeken gedaan omdat er veel dreigbrieven en 'poederbrieven' werden verstuurd na de aanslag op de Twin Towers en het Pentagon (september 2001) en de moorden op Pim Fortuyn (mei 2002) en Theo van Gogh (november 2004). Het aantal handschriftonderzoeken dat wordt aangevraagd bij het NFI hangt dus sterk samen met dergelijke gebeurtenissen.

2012-2016: ca. 60 onderzoeken per jaar

Over de afgelopen vijf jaar werden er gemiddeld 55 handschriftonderzoeken per jaar uitgevoerd door het NFI, zo blijkt uit de registraties van de Front Desk die we speciaal voor dit onderzoek hebben ontvangen. De variatie rondom het gemiddelde was de afgelopen jaren zeer beperkt: het maximum was 64 handschriftonderzoeken in 2014 en het minimum 53 in 2015. Als de cijfers tot en met september 2016 representatief zijn voor het gehele jaar 2016, komt het aantal handschriftonderzoeken dit jaar voor het eerst onder de vijftig uit.

Tabel 2.1 Aantal handschriftonderzoeken NFI 2012-2016

2012	2013	2014	2015	2016 ¹
58	54	64	53	45

Als het aantal handschriftonderzoeken in 2016 inderdaad voor het eerst onder de vijftig zal uitkomen, is het belangrijk te begrijpen waar dat door komt. Dat lijkt wellicht evident: het aantal handgeschreven teksten loopt continu terug en dus ook het aantal handschriftonderzoeken. Maar het kan ook het gevolg zijn van het feit dat een deel van de aanvragers van handschriftonderzoek denkt dat het NFI geen handschriftonderzoek meer uitvoert. Dat bleek in elk geval voor een deel van de mogelijke aanvragers te gelden. In hoofdstuk 5 gaan we daar uitgebreid op in.

2.3 Afnemers handschriftonderzoek

De registratie van het Front Desk van het NFI bevat geen inhoudelijke informatie over de handschriftonderzoeken die worden uitgevoerd. We weten dus niet hoeveel onderzoeken over dreigbrieven gingen en hoeveel over fraude of iets anders. Die informatie moet uit de interviews komen. Wel wordt door de Front Desk geregistreerd welke organisatie het handschriftonderzoek aanvroeg. In de tabel hieronder zijn de verschillende aanvragers van alle handschriftonderzoeken van 2012 tot en met 2015 op een rij gezet.

Tabel 2.2 Aanvragers handschriftonderzoek bij NFI 2012 - 2015

	Aantal	Percentage
<i>Politie</i>		
Regionale Eenheden forensische opsporing	149	65%
Landelijke Eenheid	9	4%
<i>Rechterlijke macht</i>		
Arrondissementsrechtbanken en -parketten, functioneel parket	35	15%
Rechter-commissaris	15	7%
Gerechtshoven	4	2%
<i>Anderen</i>	17	7%
Totaal	228	100%

Ruim twee derde van de aanvragen van handschriftonderzoek kwam van de regionale of landelijke politie (69%). Een kwart (24%) van de onderzoeken werd uitgevoerd in opdracht van de rechterlijke macht. De rest (7%) was afkomstig van een diverse groep aanvragers, zoals bijvoorbeeld de FIOD of de Koninklijke Marechaussee, die elk maximaal drie onderzoeken hebben aangevraagd in de vier onderzochte jaren.

De inlichtingen- en veiligheidsdiensten AIVD en MIVD hebben volgens deze registratie de afgelopen vier jaar geen vergelijkend handschriftonderzoek aangevraagd bij het NFI. Dat is een indicatie dat terrorismebestrijding geen belangrijk doel is van het handschriftonderzoek. Maar de politie kan ook onderzoek aanvragen ten behoeve van terrorismebestrijding, zowel strafrechtelijk als inlichtingenmatig. Op basis van deze registratie kunnen we dus

Noot 1 Het aantal voor 2016 is geëxtrapoleerd op basis van 32 onderzoeken die tot en met 16 september 2016 waren geregistreerd.

niets zeggen over het aantal handschriftonderzoeken ten behoeve van terrorismebestrijding. De enige informatiebron die we daarvoor kunnen raadplegen zijn de deskundigen in binnen- en buitenland.

2.4 Relatieve belang handschriftonderzoek

De vraag of handschriftonderzoek belangrijk is hangt niet alleen af van het aantal onderzoeken, maar ook van de vraag hoe vaak handschriftonderzoek een belangrijke rol speelt in belangrijke zaken. In deze paragraaf onderzoeken we het relatieve belang van handschriftonderzoek ten opzichte van andere forensische onderzoeksdisciplines. Dat doen we eerst aan de hand van de registratiecijfers van de Front Desk en daarna aan de hand van informatie uit de interviews.

Hier gaat het net als in de rest van dit hoofdstuk over handschriftonderzoek voor alle mogelijke doelen en niet alleen terrorismebestrijding. Het belang van handschriftonderzoeken ten behoeve van terrorismebestrijding bespreken we in de volgende hoofdstukken.

Relatieve aantal onderzoeken

In de tabel hieronder is het aantal handschriftonderzoeken in de afgelopen vijf jaar afgezet tegen twee andere typen onderzoek waarover we cijfers kregen van de Front Desk van het NFI, namelijk 'wapens en munitie' en documenten. Wapens en munitie is niet om inhoudelijke redenen gekozen: we wilden cijfers van een grote onderzoeksdiscipline om mee te vergelijken. De absolute aantallen staan in tabel 2.3 en de relatieve aantallen staan in grafiek 2.4 geïndexeerd met 2012 als basisjaar (= 100).

Tabel 2.3 Drie typen onderzoek 2012 – 2016 (absolute aantallen)

Aantallen	2012	2013	2014	2015	2016 ²
Wapens en munitie	563	524	619	657	704
Documenten	78	68	53	68	70
Handschriften	58	54	64	53	45

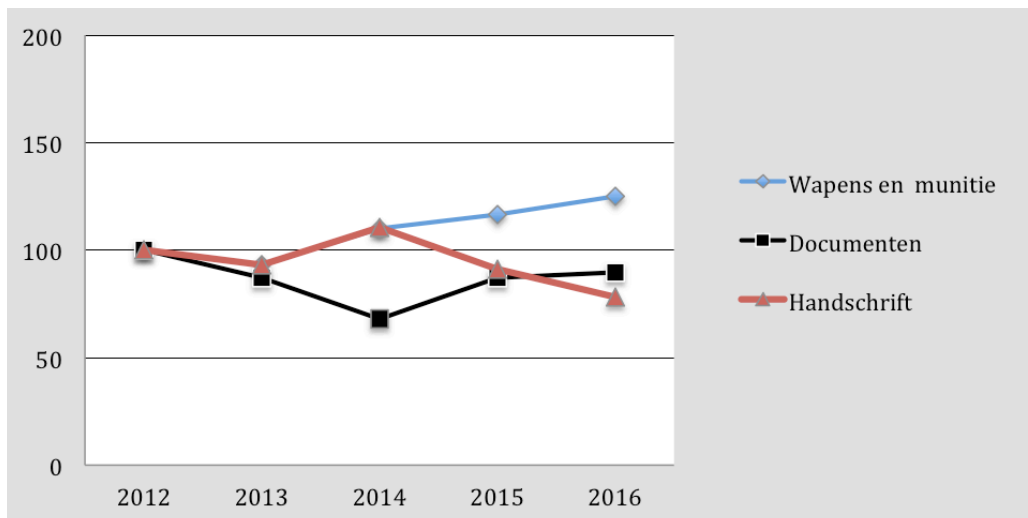
Het aantal onderzoeken naar wapens en munitie is binnen het NFI globaal tien keer zo groot als het aantal handschriftonderzoeken. Het aantal documentonderzoeken is vergelijkbaar met het aantal handschriftonderzoeken. Op basis van deze cijfers kan niet worden geconcludeerd in hoeverre handschriftonderzoek belangrijk is: relevantie wordt immers niet geregistreerd. Maar de cijfers laten wel zien dat handschriftonderzoek vergeleken met 'wapens en munitie' een zeer kleine onderzoeksdiscipline is, maar vergelijkbaar met documentenonderzoek.

In figuur 2.4 zijn dezelfde cijfers geïndexeerd vanaf 2012 om de variatie in de loop der jaren bij deze drie disciplines beter met elkaar te kunnen vergelijken. Die variatie blijkt vergelijkbaar te zijn: we zien stijgingen en dalingen tot maximaal 25 procent per jaar. Bij wapens & munitie is van 2013 tot en met 2016 een stijging zichtbaar en deze is significant.³ Het aantal onderzoeken in de twee andere disciplines is niet significant veranderd. Het aantal handschriftonderzoeken daalde in 2015 en opnieuw in 2016, maar de lijn van documentonderzoeken laat zien dat een dergelijke afname binnen twee jaar ook weer kan verdwijnen.

Noot 2 De aantallen voor 2016 zijn geschat op basis van de onderzoeken tot en met mei 2016.

Noot 3 Op basis van een overall chi-kwadraat toets op de hele tabel en post-hoc toetsen per discipline.

Figuur 2.4 Drie typen onderzoek 2012 - 2016 (index 2012 = 100)

Bron en activiteit: meer informatie

Zoals gezegd is het aantal onderzoeken niet als enige bepalend voor de waarde van een onderzoeksdiscipline. Zelfs als er een groot aantal handschriftonderzoeken wordt uitgevoerd kan dit als weinig waardevol worden beoordeeld, bijvoorbeeld als er geen bruikbare resultaten uit volgen of als andere forensische methoden effectiever of efficiënter zijn. Het gaat, kortom, om de relevantie van handschriftonderzoek. Een van de handschriftonderzoekers waar wij mee spraken zei hierover:

“Handschriften zeggen meer dan bijna elk ander bewijsmateriaal.”

Handgeschreven teksten kunnen namelijk ook iets over plannen of activiteiten zeggen. Dat geldt natuurlijk niet voor een handtekening of een ingevuld formulier, maar wel voor veel dagboeken, notities, brieven, instructies en dergelijke. Dat maakt handgeschreven teksten volgens de drie Nederlandse handschriftonderzoekers een unieke bron van informatie – ook voor terrorismebestrijders. De tekst zelf bevat immers vaak informatie over activiteiten en intenties in tegenstelling tot louter de ‘aanwezigheid’ die bewezen kan worden met bijvoorbeeld DNA of vingerafdrukken op een document. Dat maakt handschriftonderzoek ook extra interessant voor terrorismebestrijding omdat het informatie kan opleveren over plannen en activiteiten van personen van wie verondersteld wordt dat zij een gevaar vormen. Die informatie kan dan worden gebruikt om preventief te kunnen handelen en te voorkómen dat zij ernstige terroristische misdrijven plegen.

Bijna alle andere respondenten waar wij mee spraken zijn het er in principe mee eens dat resultaten van onderzoeksmethoden die niet alleen iets over de bron, maar ook over de activiteit zeggen, relevanter en waardevoller zijn dan onderzoeksdisciplines die alleen zeggen of een spoor van een bepaalde persoon afkomstig is. Maar er zijn ook kanttekeningen geplaatst:

1. Ten eerste is de onzekerheid over de identificatie bij vergelijkend handschriftonderzoek vaak groter dan bij andere onderzoeksmethoden, zoals bij DNA-onderzoek. Je weet dus wel vaak wat iemand heeft geschreven, maar daar heb je alleen iets aan als je ook zeker weet wie dat heeft geschreven.
2. Ten tweede is er de mogelijkheid dat iemand onder dwang een bepaalde tekst heeft geschreven. In dat geval zegt ook een handgeschreven tekst niets over de werkelijke intenties of activiteiten van de schrijver.
3. In sommige gevallen, ten derde, maakt het voor de interpretatie van de tekst veel uit wanneer de tekst is geschreven. Maar over het tijdstip van schrijven kan een handschriftonderzoeker geen uitspraak doen.

4. Ten vierde is identificatie van de bron soms al voldoende om een zaak ‘rond’ te krijgen.⁴

Ook aan de buitenlandse respondenten hebben we gevraagd wat volgens hen het relatieve belang van handschriftonderzoek is vergeleken met andere forensische technieken. Daarbij hebben we de vraag overigens al wel toegespitst op terrorismebestrijding. In twee van de acht landen, Denemarken en het Verenigd Koninkrijk, waren onze respondenten niet van mening dat de toegevoegde waarde van handschriftonderzoek voor terrorismebestrijding heel groot is: zij vonden de resultaten van handschriftonderzoek ‘wisselend’ of ‘te vaag om nut te hebben’.

Volgens de respondenten uit de zes andere landen is het relatieve belang van handschriftonderzoek zeer groot in vergelijking met andere typen forensisch onderzoek. Dat waren de landen Australië, Canada, Duitsland, Frankrijk, Spanje en Zweden. Enkele citaten:

“In bijna elk recent contra-terrorisme onderzoek speelden handgeschreven documenten een rol als bewijsmateriaal. Het is van belang voor het onderzoek en voor de vervolging.”

“Een handschrift leidt je direct naar een persoon net als DNA of een vingerafdruk. Maar het gaat vaak veel sneller. Het was vaak de enige link die we hadden tussen verdachten en zeer ernstige misdaden zoals meervoudige moorden. Ik heb voorbeelden te over waaruit de waarde van handschriftonderzoek blijkt, zowel ter ondersteuning van onderzoek als in de rechtbank.”

Verschillende buitenlandse respondenten wijzen op het feit dat de inhoud van een handgeschreven tekst niet alleen naar de schrijver kan leiden (de bron), maar ook iets kan zeggen over diens plannen en gedragingen (de activiteit):

“Vaak is het resultaat van forensisch handschriftonderzoek doorslaggevend omdat het zonder enige twijfel bewijst dat een bepaalde verdachte betrokken was bij een misdaad.”

Andere kwalificaties die werden gegeven waren ‘het meest relevante bewijs’, ‘een van de nuttigste vormen van forensisch bewijs’, ‘buitengewoon waardevol’, ‘vaak doorslaggevend’ en ‘regelmatig het enige bewijs in de zaak’. In het kader van terrorismebestrijding is het interessant dat dit niet alleen geldt voor bewijsvoering, maar ook in de onderzoeksfase:

“In een paar gevallen was het handschriftonderzoek de enige reden dat er een huiszoekingsbevel werd afgegeven door de rechterlijke macht.”

Alles overziend is de conclusie dus dat handschriftonderzoek niet alleen informatie kan opleveren over de bron, maar ook over de activiteit en daardoor volgens een meerderheid van onze respondenten, zowel in Nederland als in de andere landen, waardevoller en relevanter is dan veel andere forensische onderzoeksmethoden. Aan de andere kant is handschriftonderzoek niet de enige discipline die iets over de activiteit kan zeggen en zijn er enkele kanttekeningen te plaatsen bij de waarde van handschriftonderzoek.

2.5 Samenvattend

Vergelijkend handschriftonderzoek is een forensische discipline gericht op het vergelijken van een betwist handschrift met een vergelijkingshandschrift. Het onderzoek leidt tot een uitspraak over de waarschijnlijkheid dat beide documenten door dezelfde persoon zijn geschreven. Het doel is om de identiteit van de schrijver vast te kunnen stellen. Hand-

Noot 4 Een bekend voorbeeld is het onderzoek naar de persoon die Linda en John de Mol bedreigde: die werd volgens de directeur van het NFI niet geïdentificeerd op basis van handschriftonderzoek, maar DNA-onderzoek (NOS 2015b).

schriftonderzoekers doen geen uitspraken over de inhoud van het geschrevene. Het aantal handschriftonderzoeken bij het NFI is sterk gedaald in de afgelopen decennia: van ongeveer 600 per jaar rond 1985 naar jaarlijks circa 60 in de afgelopen vijf jaar. Inhoudelijke informatie over de aangevraagde handschriftonderzoeken wordt niet door het NFI geregistreerd, dus we weten niet welk aantal ten behoeve van terrorismebestrijding is uitgevoerd. Wel weten we dat de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, AIVD en MIVD, niet in de registraties voorkomen als aanvragers van handschriftonderzoek bij het NFI. Maar dat wil niet zeggen dat er nooit handschriftonderzoek voor terrorismebestrijding is uitgevoerd: ook de politie kan immers handschriftonderzoek aanvragen ten behoeve van terrorismebestrijding, zowel strafrechtelijk als inlichtingenmatig. Het belang van handschriftonderzoek hangt niet alleen af van het aantal onderzoeken, maar ook van de relevantie van die onderzoeken. Een groot aantal respondenten merkte op dat handschriftonderzoek relevanter is dan veel andere forensische disciplines omdat het niet alleen iets zegt over de bron, maar ook over de activiteit. Aan de andere kant is handschriftonderzoek niet de enige discipline die iets over bron en activiteit kan zeggen en zijn er kanttekeningen geplaatst over de waarde van handschriftonderzoek.

3 Handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding

In dit hoofdstuk verleggen we de focus van handschriftonderzoek in het algemeen naar handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. We baseren ons daarbij op de gesprekken die we voerden met experts in Nederland en in acht andere landen. We spraken met handschriftonderzoekers, met forensisch deskundigen en met (potentiële) afnemers van handschriftonderzoek bij politie, openbaar ministerie en inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De vraag is in welke mate en op welke wijze organisaties die betrokken zijn bij terrorismebestrijding gebruik maken van handschriftonderzoek. Die vraag beantwoorden we in 3.1 eerst voor Nederland: dat is onderzoeksvraag 1. Daarna bespreken we in 3.2 de situatie in acht andere landen: dat is onderzoeksvraag 2. Het gaat in dit hoofdstuk nog niet om trends of de mogelijk latente behoefte: het gaat om de *daadwerkelijke vraag* naar handschriftonderzoeken in het kader van terrorismebestrijding.

3.1 Handschriftonderzoek bij terrorismebestrijding in Nederland

We hebben drie handschriftonderzoekers gesproken die tot maart 2016 in dienst waren van het NFI. We vroegen hen hoe vaak zij de afgelopen jaren handschriftonderzoek hebben uitgevoerd ten behoeve van terrorismebestrijding. Daarbij hebben we deze definitie van terrorisme gehanteerd:

“Terrorisme is het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden.”
- Website Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid

De drie Nederlandse handschriftonderzoekers hebben naar eigen zeggen de afgelopen jaren geen handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding verricht. Ze hebben wel dreigbrieven onderzocht, maar het was bij hen niet bekend of dat onder terrorismebestrijding valt of niet. Handschriftonderzoekers zijn namelijk niet altijd op de hoogte van de context van het totale onderzoek en die kan vaak ook niet worden afgeleid uit de tekst die ze onderzoeken.

Geen van de drie handschriftonderzoekers had ooit een onderzoek uitgevoerd in opdracht van een inlichtingen- of veiligheidsdienst.⁵ Voor alle zekerheid hebben we de handschriftonderzoekers expliciet gevraagd of ze ooit buiten de Front Desk en de normale aanvraagprocedure om direct zijn benaderd door een medewerker van een inlichtingen- of veiligheidsdienst, maar ook dat hadden ze nooit meegemaakt. Zoals een van hen het verwoordde:

“Dat soort onderzoeken krijg ik natuurlijk niet: geheime diensten stellen nooit iets beschikbaar aan anderen.”

Noot 5 Zoals gezegd hoeft dat niet te betekenen dat het NFI nooit handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding heeft uitgevoerd, aangezien andere instanties zoals de politie ook handschriftonderzoek kunnen aanvragen ten behoeve van terrorismebestrijding. Het laat wel zien dat deze twee diensten, AIVD en MIVD, geen gebruik maakten van handschriftonderzoekers van het NFI.

We stelden dezelfde vraag aan medewerkers van organisaties die actief zijn in de preventie en bestrijding van terrorisme. We vroegen hen of zij ooit handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding hadden laten uitvoeren door het NFI of door andere handschriftonderzoekers. Dat blijkt zeer weinig te zijn gebeurd: ‘ongeveer een keer per jaar’, ‘op de vingers van een hand te tellen over een aantal jaren’, ‘sporadisch’ en ‘een of twee keer in mijn hele carrière meegemaakt’. Als het al gebeurde betrof het altijd onderzoek naar dreigbrieven of paspoorten.

Gebaseerd op de antwoorden van de handschriftonderzoekers, van de terrorismebestrijders en van de andere experts waar wij mee spraken (vijftien personen in totaal) luidt de conclusie dus dat handschriftonderzoek in Nederland de afgelopen jaren niet of hooguit sporadisch is ingezet ten behoeve van terrorismebestrijding.

3.2 Andere landen

We hebben aan deskundigen in andere landen gevraagd hoe vaak er handschriftonderzoek wordt uitgevoerd ten behoeve van terrorismebestrijding. Die vraag stelden we aan handschriftonderzoekers zelf, maar ook aan functionarissen uit de wereld van de terrorismebestrijding. In totaal spraken we met zestien personen uit acht landen.

In drie van de acht landen speelt handschriftonderzoek nauwelijks een rol bij terrorismebestrijding: daar komt het net als in Nederland hooguit enkele keren per jaar voor dat een dergelijk onderzoek wordt uitgevoerd. Dit is het geval in Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Zweden.

In de vijf andere landen die zijn onderzocht, speelt handschriftonderzoek wel een belangrijke rol bij terrorismebestrijding. Dat is het geval in de landen:

- Australië
- Canada
- Duitsland
- Frankrijk
- Spanje

Handschriftonderzoek is volgens de respondenten uit deze landen ‘heel belangrijk’ en dit type onderzoek wordt ‘regelmatig’ of zelfs ‘systematisch’ ingezet ten behoeve van terrorismebestrijding. In twee van deze vijf landen maken handschriftonderzoeken standaard onderdeel uit van elk groot contraterrorisme onderzoek. Eén van onze buitenlandse respondenten wist zelfs te melden dat handschriftonderzoek momenteel het meest aangevraagde type onderzoek is binnen terrorismebestrijding. In een ander land gaf iemand de volgende schatting voor het percentage van alle documentonderzoeken dat wordt uitgevoerd ten behoeve van terrorismebestrijding:

“Ongeveer 25% van al het werk dat het team voor wetenschappelijk documentonderzoek doet is momenteel gerelateerd aan terrorismebestrijding.”

Bovenstaand percentage heeft betrekking op documentenonderzoek en dat omvat meer dan handschriftonderzoek: bijvoorbeeld ook onderzoek aan papier en inkt, of naar DNA of vingerafdrukken op een document. Maar volgens deze respondent maakt forensisch handschriftonderzoek in bijna alle gevallen ook onderdeel uit van deze documentenonderzoeken. Hoe het ook zij: in vijf van de acht onderzochte landen buiten Nederland speelt handschriftonderzoek een grote of zeer grote rol bij terrorismebestrijding.

3.3 Samenvattend

De drie Nederlandse forensisch handschriftonderzoekers waar wij mee spraken zeggen de afgelopen jaren geen onderzoek in het kader van terrorismebestrijding te hebben gedaan.

Wel onderzochten ze dreigbrieven, maar ze weten niet of dat onder terrorismebestrijding viel. De organisaties die ten behoeve van terrorismebestrijding handschriftonderzoek kunnen aanvragen bij het NFI deden dat niet of nauwelijks. In Nederland is forensisch handschriftonderzoek de afgelopen jaren dus niet of nauwelijks ingezet ten behoeve van terrorismebestrijding.

In het buitenland is het beeld diverser. In drie landen (Denemarken, Verenigd Koninkrijk, Zweden) speelt handschriftonderzoek net als in Nederland nauwelijks een rol bij terrorismebestrijding. In de vijf andere landen die we hebben onderzocht (Australië, Canada, Duitsland, Frankrijk, Spanje) is handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding wel (heel) belangrijk. In twee van deze landen maakt handschriftonderzoek zelfs standaard onderdeel uit van elk groot contraterrorisme onderzoek.

4 Trends

In het vorige hoofdstuk ging het over het daadwerkelijk uitgevoerde aantal handschriftonderzoeken ten behoeve van terrorismebestrijding. Daarmee zijn onderzoeksvraag 1 en 2 beantwoord. In dit hoofdstuk bespreken we trends en inventariseren we de behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. We geven daarmee antwoord op onderzoeksvraag 3 of er een afnemende, gelijkblijvende of toenemende behoefte is aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. Er kan immers een verschil bestaan tussen de daadwerkelijke vraag naar handschriftonderzoek en de (latente) behoefte daaraan. Ook geven we antwoord op onderzoeksvraag 4 of er nationale of internationale trends zijn in de behoefte aan of vernieuwde inzet van handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding.

De eerste brede trend die we kort aanstippen (in 4.1) is de digitalisering van de maatschappij en de gevolgen daarvan voor het aantal handgeschreven teksten. Een tweede trend is de ontwikkeling in de behoefte aan handschriftonderzoeken ten behoeve van terrorismebestrijding: wordt die behoefte groter, gelijk of kleiner? Daarbij gaan we ook kort in op de vraag of er behoefte is aan handschriftonderzoek naar teksten in het Arabisch. Dit doen we in paragraaf 4.2. De derde en laatste trend die we bespreken gaat over de vraag of terroristen wellicht bewust de voorkeur geven aan handgeschreven documenten omdat die minder sporen achterlaten dan digitale communicatie (4.3).

4.1 Ontwikkeling aantal handgeschreven teksten

We constateerden in hoofdstuk 2 op basis van de registratie van de Front Desk van het NFI dat het aantal handschriftonderzoeken de laatste decennia flink is gedaald. In de startnotitie die voor dit onderzoek is opgesteld door het NFI en het WODC werd daar ook een reden voor gegeven:

“In het zakelijk en persoonlijk leven is men vrijwel geheel overgestapt op digitale manieren van communiceren.”

Dat digitale communicatie de afgelopen dertig jaar sterk aan belang heeft gewonnen kan niemand betwisten. Dat digitalisering ertoe heeft geleid dat het aantal handgeschreven teksten is afgenomen is ook evident. Maar zullen handgeschreven teksten uiteindelijk helemaal verdwijnen of blijven ze bestaan? Die vraag proberen we in deze paragraaf globaal te beantwoorden.

Een bedrijf dat zelf sterk heeft bijgedragen aan de digitalisering, Microsoft, ontwikkelt een digitale pen. Het bedrijf is namelijk van mening dat mensen met pen en papier nog altijd ‘natuurlijker en sneller schrijven dan met toetsenbord en muis. Volgens schattingen van dit bedrijf gebruikt 70 procent van alle mensen elke dag minstens een uur een pen (Hernandez 2016). Vooral als we snel iets willen noteren, grijpen velen van ons nog altijd naar pen en papier, ondanks het feit dat we worden omgeven door apparaten waarmee we digitale informatie kunnen vastleggen. Volgens Microsoft zullen handgeschreven teksten dus niet langzaam uitsterven. Sterker nog: door dit soort tools aan te bieden kunnen handschriften juist aan belang winnen.

We hebben ook aan onze respondenten gevraagd hoe zij hierover denken. Aan de kant van de terrorismebestrijders is het oordeel duidelijk: digitale communicatie is belangrijker dan handgeschreven teksten. De teksten waar zij beroepsmatig mee te maken krijgen zijn inmiddels bijna allemaal digitaal. Het relatieve belang van handschriften is in hun werk dus sterk afgenomen. Een van hen wees er ook op dat het niet alleen van belang is de vraag te

beantwoorden hoe vaak mensen nog teksten met de hand schrijven. Minstens zo belangrijk is de hoeveelheid vergelijkingsmateriaal en die is zeer sterk afgenomen. Vroeger kon je altijd wel ergens een handgeschreven tekst van iemand vinden om mee te vergelijken, bijvoorbeeld een paspoortaanvraag of belastingaangifte. Maar die aanvragen en aangiften worden allemaal digitaal afgewikkeld. Een ander wees op een punt dat specifiek van belang is voor terrorismebestrijding: de meeste dreigbrieven die hij onder ogen krijgt zijn inmiddels ook al niet meer met de hand geschreven, maar digitaal.⁶ Dit alles leidt ertoe dat er aan de kant van de terrorismebestrijding ‘inderdaad sprake [is] van afname van noodzaak’ van handschriftonderzoek, zoals een van de terrorismebestrijders waar wij mee spraken het formuleerde.

Ook de handschriftonderzoekers onderkennen dat het aantal handgeschreven teksten de laatste decennia fors is afgenomen en dat de hoeveelheid digitale communicatie enorm is toegenomen. Maar zij wijzen er ook op dat opkomst van een nieuwe manier van communiceren niet automatisch betekent dat de oude vorm geheel zal verdwijnen. Zij denken dat digitale en handgeschreven documenten naast elkaar blijven bestaan in een nieuw evenwicht. Eén handschriftonderzoeker wees op het feit dat kinderen nog altijd leren schrijven op school en dat ze die vaardigheid de rest van hun leven zullen blijven gebruiken. Minimaal de komende vijftig jaar en waarschijnlijk nog langer zullen er dus handgeschreven teksten worden geproduceerd. Een ander wees erop dat mensen het nog altijd makkelijker vinden snel iets op papier te schrijven dan een digitale aantekening te maken. Schrijven met de hand is een automatisme dat niet zal verdwijnen, volgens twee handschriftonderzoekers:

“Als je een korte notitie maakt of iets ondertekent doe je dat met de hand: iedereen doet dat, nog steeds. Mensen die een anonieme dreigbrief willen sturen, schrijven het adres soms met de hand op de envelop.”

“Je schrijft heel eenvoudig iets in de marge van een tijdschrift of krant, maar dat doe je nog niet zo eenvoudig op een smartphone of tablet.”

Een buitenlandse handschriftonderzoeker merkte op dat zelfs als iedereen vandaag zou stoppen met het maken van handgeschreven teksten, handschriftonderzoekers nog altijd voor jaren werk zouden hebben. Er komen immers nog altijd oude documenten boven water waarvan mensen willen weten wie de schrijver was of als vergelijkingsmateriaal. Daarnaast ziet deze onderzoeker de opkomst van handgeschreven teksten op Ipads en andere tablets en ook die teksten kunnen worden onderzocht. Hoe deze digitale handschriften kunnen worden onderzocht is onderwerp van studie in het European Forensic Network for Handwriting Examiners ENFHEX. Een Nederlandse handschriftonderzoeker waar we mee spraken gaf het kortste antwoord: hij maakte een wijds gebaar met zijn armen toen we vroegen of er nog wel met de hand wordt geschreven:

“Kijk maar om je heen: post-it notities, een agenda, een flap-over. Allemaal met de hand geschreven.”

Kortom: de terrorismebestrijders die forensisch handschriftonderzoek zouden kunnen aanvragen, treffen in hun werk steeds vaker digitale teksten aan en steeds minder handgeschreven teksten. Ook is er minder vergelijkingsmateriaal beschikbaar. Daarom vinden zij onderzoek naar digitale berichten noodzakelijker dan forensisch handschriftonderzoek. De handschriftonderzoekers zien de digitalisering ook, maar zijn van mening dat handgeschreven teksten, in elk geval de komende decennia, nog een rol zullen blijven spelen in forensisch onderzoek.

Noot 6 Twee deskundigen vinden dat handschriftonderzoekers zich moeten bekwamen in het achterhalen van de identiteit van schrijvers van bedreigingen via sociale media, bijvoorbeeld op basis van taal-, teken (emoticons)- of woordgebruik. Dat is in Nederland al mogelijk binnen de discipline van forensische linguïstiek: een vakgebied dat zich net als handschriftonderzoek richt op het identificeren van een spreker of schrijver, maar dat daarbij ook kijkt naar zaken als schrijfstijl.

4.2 Behoeftte handschriftonderzoek bij terrorismebestrijding

In deze paragraaf gaan we in op de vraag hoe de behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding zich heeft ontwikkeld: is die kleiner, onveranderd of groter? Daarmee beantwoorden we onderzoeksvraag 3.

Nederland

In het voorgaande hoofdstuk bleek dat de Nederlandse terrorismebestrijders waar wij mee spraken niet of nauwelijks forensisch handschriftonderzoek laten uitvoeren. De daadwerkelijke vraag naar dat soort onderzoek is dus klein. De meeste respondenten zien ook geen ontwikkeling in de afgelopen jaren. Als ze al een trend benoemen, wijzen ze op het toegenomen belang van digitale communicatie.

Maar twee Nederlandse respondenten schetsten een ander beeld: zij zien dat er wel degelijk een behoefte is aan handschriftonderzoek maar dat die niet tot aanvragen leidt. Een van deze twee respondenten ontving medio 2016 een concrete vraag naar forensisch handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding. Een internationaal werkende organisatie die onderzoek doet naar oorlogsmisdrijven benaderde het NFI met het verzoek een groot aantal forensische handschriftonderzoeken uit te voeren. Een eis daarbij was dat het onderzoek zou worden uitgevoerd door een onafhankelijk forensisch instituut dat geen onderdeel was van de politie, zoals in veel andere landen. Het NFI zou tot maart 2016 bij uitstek geschikt zijn geweest, maar het uitbesteden van de handschriftonderzoeken aan een marktpartij was onacceptabel voor deze opdrachtgever. Daarom worden deze handschriftonderzoeken nu door forensische instituten in andere landen uitgevoerd. De hoeveelheid aanvragen zal de komende jaren groot blijven volgens deze respondent.

De tweede respondent met een andere mening, ziet een enorm grote latente behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. Er worden volgens hem al zo'n dertig jaar met grote regelmaat handgeschreven documenten aangetroffen door medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten die zich bezighouden met terrorismebestrijding: aantekeningen, brieven, plannen, lesmateriaal en dergelijke. Die documenten zouden volgens deze respondent moeten worden beoordeeld door handschriftonderzoekers om de identiteit van de schrijvers vast te stellen omdat dit een nuttige aanvulling zou zijn voor andere analyses die over de inhoud en de herkomst van de documenten gaan. Maar er zijn volgens deze respondent een aantal redenen waarom deze latente behoefte niet leidt tot daadwerkelijke aanvragen voor handschriftonderzoeken bij het NFI. Die redenen bespreken we in het volgende hoofdstuk uitgebreider, maar we noemen ze hier alvast:

1. Het is in de wereld van de terrorismebestrijding onvoldoende bekend wat de mogelijkheden van forensisch handschriftonderzoek zijn;
2. De werkomgeving van het NFI is wel beveiligd, maar onvoldoende voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De handschriftonderzoekers zijn niet gescreend en inlichtingen- en veiligheidsdiensten zullen hun documenten niet 'naar buiten' brengen dus de onderzoekers zouden binnen de dienst moeten komen werken;
3. Aanvragers hebben niet alleen behoefte aan identificatie van de schrijver van een tekst, maar willen ondersteuning bij de interpretatie van de tekst en een integrale afweging van alle beschikbare informatie en materialen. Ze zijn niet zozeer op zoek naar forensisch bewijs, maar naar inlichtingen;
4. De teksten die ze aantreffen zijn vaak in het Arabisch schrift, terwijl het NFI alleen handschriftonderzoek in het Nederlands uitvoert.

Op het vierde punt gaan we hieronder in. De andere punten komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

Het NFI onderzoekt alleen handschriften in het Nederlands. Mogelijk is er een trend zichtbaar in de wereld van de terrorismebestrijding waarbij er behoefte is aan handschriftonderzoek in het Arabisch. Die behoefte is in 2008 en 2009 onderzocht door het NFI, zij het dat het toen ging over alle niet-westerse handschriften, dus niet alleen Arabisch. Uit een business case voor handschriftonderzoek die het NFI in 2008 opstelde bleek dat die behoefte aan het groeien was:

“Het feit dat het NFI geen deskundigheid heeft op het gebied van Arabisch schrift wordt door afnemers betreurd. In een toenemend aantal zaken is dit namelijk aan de orde en kan het NFI geen bijdrage leveren.”
(Mosies e.a. 2008).

Een jaar later werd een grondiger inventarisatie uitgevoerd door de afdeling vergelijkend handschriftonderzoek (NFI 2009). De helft van de 26 politiekorpsen was bereid een enquête hierover in te vullen. Andere potentiële aanvragers van handschriftonderzoek, zoals de AIVD en de MIVD, werden ook benaderd, maar vulden geen enquête in. De resultaten zeiden dus alleen iets over de behoeften van de helft van de toenmalige politiekorpsen. Negen van de dertien regiokorpsen hadden het voorafgaande jaar geen zaken gehad waarin niet-westers schrift werd betwist. Drie andere korpsen hadden dit ‘incidenteel’ meegemaakt. Eén korps had het vaak meegemaakt, namelijk in zo’n vijftig zaken. Dat korps koos voor andere onderzoeksmethoden of schakelde voor het vergelijkend handschriftonderzoek onderzoekers in Engeland of Duitsland in. Naast de enquêtes werden ook gesprekken gevoerd met enkele vertegenwoordigers van de politie, het OM en de rechters. Een aantal van hen vond het – net als een jaar eerder al in de *business case* stond – ‘spijtig’ dat het NFI geen deskundigheid op dit gebied had. Maar de constatering uit 2008 dat er sprake zou zijn van een ‘toenemend aantal zaken’ onderschreven zij niet. Al met al was de behoefte dus klein, aldus de handschriftonderzoekers. Daarom trok het NFI deze conclusie:

“Concluderend kunnen we zeggen dat er op dit moment geen behoefte is aan deskundigheid in één of meerdere niet-westerse schriftsoorten en dat het voor het NFI niet rendabel is om deze deskundigheid aan te bieden.”
(NFI 2009)

Wel deed het NFI de aanbeveling deze inventarisatie na een aantal jaar te herhalen, omdat sommige respondenten verwachtten dat het aantal zaken met niet-westers schrift zou stijgen. Die herhaling is tot op heden niet uitgevoerd.

Onze inventarisatie is niet zo breed als die in 2009. Wel hebben wij in de interviews met Nederlandse respondenten gevraagd of zij een behoefte waarnemen aan vergelijkend onderzoek van Arabische handschriften. Het antwoord van de handschriftonderzoekers was duidelijk: zij denken dat die behoefte er inderdaad is. Een van hen is zich nu aan het bij-scholen in Arabische handschriften en een ander heeft dat recent al gedaan. Ook de (mogelijke) aanvragers van handschriftonderzoek waar wij mee spraken lieten weten dat ze behoefte hebben aan analyses van Arabische handschriften. Twee van hen vonden dat ‘heel belangrijk’ of zelfs ‘cruciaal’. Het aantal aangevraagde handschriftonderzoeken zou volgens hen stijgen als het NFI ook Arabisch schrift zou onderzoeken. Uitbesteding aan een ander land is in theorie wel mogelijk, merkte iemand op, maar dan moet je veel meer begeleiding geven. Iemand noemde het ‘een bewijs van armoede als je hiervoor naar het buitenland zou moeten’. Een nadeel van onderzoek laten doen in een ander land is dat je de documenten dan een tijd kwijt bent, terwijl je het liefst zo snel mogelijk ook onderzoek laat doen naar vingerafdrukken, documentonderzoek en DNA: ‘Dan ben je maanden verder’. Aan de andere kant begrijpen deze (potentiële) afnemers van handschriftonderzoek ook dat het niet eenvoudig is deze specifieke expertise aan te bieden:

“Er zijn veel verschillen in Arabisch schrift tussen landen. Je moet een deskundige per regio hebben en dus zal het NFI waarschijnlijk op zoek gaan naar externe onderzoekers.”

En precies dat laatste maakt het buitengewoon lastig als het gaat om handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. Een respondent veronderstelt:

“Als de inlichtingendiensten die onderzoekers niet kennen en vertrouwen, kunnen ze geen onderzoek aanvragen.”

Voorts werd door iemand gesteld dat het bij handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding niet alleen gaat om kennis van Arabisch schrift, maar ook van de cultuur:

“Ze moeten de betekenis van de tekst kunnen doorgronden. Wat volgens een Arabist een religieus gedicht is, kan een verborgen oproep tot de gewapende strijd zijn.”

Kortom: handschriftonderzoek naar Arabisch schrift ten behoeve van terrorismebestrijding is complex en vergt samenwerking met deskundigen per regio van de Arabische wereld. En zelfs als het NFI dat zou aanbieden is het de vraag of daar gebruik van zou worden gemaakt door inlichtingen- en veiligheidsdiensten vanwege beveiliging, vertrouwen en het soort analyses waar behoefte aan is. Hierop gaan we in het volgende hoofdstuk dieper in.

Buitenland

In het vorige hoofdstuk schreven we dat in zes van de acht landen buiten Nederland die zijn onderzocht een grote vraag is naar vergelijkend handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. Maar hoe groot is de behoefte: is die kleiner of groter geworden of is er niets veranderd?

In Denemarken en Zweden konden de respondenten niet zeggen of de behoefte was veranderd. Daar hadden ze te weinig informatie voor. In Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk groeit de behoefte volgens de respondenten niet, maar blijft deze ‘onverminderd groot’. In Australië, Canada en Spanje groeide de behoefte aan vergelijkend handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding de afgelopen jaren. Een handschriftonderzoeker:

“Het team voor documentonderzoek heeft een toename waargenomen in handschriftonderzoek voor terrorismebestrijding. In vrijwel elke grote contra-terrorisme opdracht is er nu behoefte aan documentenonderzoek en in het bijzonder naar handgeschreven documenten.”

In een van deze drie landen was de groei beperkt tot onderzoeken naar met de hand geschreven Arabische documenten.

Alles overziend kunnen we de volgende conclusies trekken op basis van deze paragraaf. Ten eerste zijn er twee Nederlandse experts uit de wereld van de terrorismebestrijding die een ‘zeer groot’ aantal concrete aanvragen hebben gekregen of een ‘enorm grote’ latente behoefte aan handschriftonderzoek zien. Zij denken beiden dat die behoefte de komende jaren groot zal blijven. De andere respondenten zien die trend en die latente behoefte niet. In het buitenland is de behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding onbekend (twee landen), gelijk en groot (drie landen) of gegroeid (drie landen). In het volgende hoofdstuk bespreken we de redenen waarom de latente behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding niet leidt tot een manifeste vraag. Maar eerst gaan we in op een andere mogelijke trend: kiezen terroristen bewust voor handgeschreven communicatie omdat digitale communicatie teveel sporen achterlaat?

4.3 Bewuste keuze handgeschreven communicatie

Hierboven werd geconstateerd dat handgeschreven teksten in drie van de acht onderzochte landen een groeiende rol spelen in het kader van terrorismebestrijding. Dat kan een aantal oorzaken hebben. Een mogelijke oorzaak is dat er meer onderzoek wordt gedaan naar aanleiding van terroristische aanslagen of andere terroristische misdrijven en dat daardoor ook het aantal handschriftonderzoeken in het kader van terrorismebestrijding toeneemt. Maar ten opzichte van andere onderzoeksdisciplines blijft het relatieve aantal dan gelijk. Een andere mogelijke oorzaak van groei is dat terroristen bewust kiezen voor handgeschreven communicatie in plaats van digitale communicatie omdat de risico's daarvan kleiner zijn. Als dit het geval is, neemt het relatieve belang van handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding toe en wordt het niet alleen in absolute aantallen, maar ook in relatieve zin ten opzichte van andere forensische expertisegebieden belangrij-

ker. Het is dan namelijk een van de weinige methoden waarmee je terroristen zou kunnen opsporen en vervolgen.

We hebben aan alle experts waar wij mee spraken gevraagd of zij denken dat terroristen bewust de voorkeur geven aan handgeschreven teksten boven digitale communicatie. De meeste respondenten konden daar niets over zeggen: terrorisme is een breed fenomeen en daardoor kan men niets algemeen zeggen over 'de' terrorist. Ook is de denkwereld van terroristen onbekend terrein voor de meeste mensen waar wij mee spraken. Zij houden zich meer bezig met handschriftonderzoek dan specifiek met terrorismebestrijding. De medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten waar wij mee spraken die wel veel weten over de modus operandi van terroristen, wilden die kennis om begrijpelijke redenen niet met ons delen. Kortom: het is heel moeilijk hier iets over te zeggen. Desondanks presenteren we de informatie die we hebben gekregen, maar met de waarschuwing dat we hiermee nooit het hele verhaal in beeld kunnen brengen.

Drie Nederlandse respondenten denken dat terroristen niet bewust kiezen voor handgeschreven boven digitale communicatie. Zij denken niet dat terroristen zich realiseren dat dit voordelen zou kunnen hebben. Eén van hen zag die link wel, maar vond het onlogisch om dan voor handgeschreven teksten te kiezen: het persoonlijk vervoeren van versleutelde berichten op datadragers zou dan meer voor de hand liggen. Kortom: in Nederland zijn degenen die hier iets over konden en wilden zeggen van mening dat terroristen niet bewust zullen kiezen voor handgeschreven communicatie.

Uit het buitenland kregen we enkele signalen die de andere kant op wijzen. Een eerste indicatie was de documentaire van de journalist waar we in de inleiding van dit rapport al over schreven: hij filmde zes maanden lang met een verborgen camera leden van een terroristische cel van jihadisten in Frankrijk en België en kreeg een handgeschreven brief met plannen voor een aanslag. In dat geval werd dus bewust gekozen voor schriftelijke communicatie die persoonlijk werd overhandigd omdat dit de minste sporen zou achterlaten.

Andere indicaties kregen we van vier deskundigen uit drie verschillende landen: zij denken dat terroristen welbewust voor handgeschreven teksten kiezen om met elkaar te communiceren. Eén van hen had daar ook concrete aanwijzingen voor:

“Wij zien een stijging van handgeschreven documenten naarmate wetsover-treders zich meer bewust worden van digitale forensische methoden en technische surveillance. Ze mailen, bellen en appen elkaar niet meer, maar schrijven hun communicatie op. Daarom is de inhoud van handgeschreven documenten heel vaak het meest relevante bewijs.”

Twee anderen konden hun antwoorden niet op informatie uit concrete onderzoeken baseren, maar gaven wel een professionele inschatting. Volgens één handschriftonderzoeker uit het buitenland komt regelmatig in de media dat terroristen door de mand zijn gevallen door communicatie via bijvoorbeeld YouTube, Twitter of Facebook:

“Dat soort berichten zien terroristen ook en die zullen daar voorzichtiger door worden. Ze gebruiken toch ook telefoons waar elke dag de kaart van wordt gewisseld? Wellicht grijpen ze nu ook vaker terug naar handschriften.”

Een andere buitenlandse handschriftonderzoeker wees op het feit dat handgeschreven communicatie die persoonlijk wordt overhandigd het grote voordeel heeft dat het aantal kopieën gecontroleerd kan worden, terwijl dat bij digitale communicatie niet kan. Dat maakt volledige vernietiging van communicatie mogelijk en dat kan voor terroristen van grote waarde zijn.

De enige harde conclusie die we kunnen trekken luidt echter dat we door een gebrek aan gegevens geen harde conclusie kunnen trekken. Er is te weinig bekend over hoe terroristen de risico's van verschillende vormen van communicatie inschatten en hoe bewust zij hierover nadenken. De experts uit Nederland waren sceptisch: zij denken niet dat terroristen bewust zijn van de voor- en nadelen van schriftelijk versus digitaal communiceren. Uit het buitenland kregen we signalen die deze hypothese juist wel ondersteunden: soms met anekdotisch 'bewijs' en in één geval ondersteund door onderzoekservaringen.

4.4 Samenvattend

Aanvragers van handschriftonderzoek in Nederland zien een afname van noodzaak voor handschriftonderzoek door digitalisering van communicatie: er zijn minder handgeschreven teksten, er is minder vergelijkingsmateriaal en zelfs dreigbrieven zijn nu vaak digitaal. Daarom vinden zij onderzoek naar digitale berichten belangrijker dan onderzoek naar handgeschreven teksten. De Nederlandse handschriftonderzoekers zien die trend ook, maar denken dat de pen de komende decennia niet zal verdwijnen.

De behoefte aan handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding is volgens de meeste Nederlandse respondenten niet veranderd: die was en is klein. Twee respondenten laten een ander geluid horen. Eén van hen kreeg in 2016 het verzoek een groot aantal handschriftonderzoeken uit te voeren voor een organisatie die onderzoek doet naar oorlogsmisdrijven. Uitbesteding aan een marktpartij was niet acceptabel voor deze aanvrager en dus moesten de onderzoeken worden uitgevoerd door forensische instituten in andere landen. De tweede respondent is ervan overtuigd dat er een enorme behoefte aan handschriftonderzoek is voor terrorismebestrijding, maar dat die behoefte niet leidt tot aanvragen bij het NFI. Een van de redenen is volgens hem dat er geen handschriftonderzoek naar in het Arabisch geschreven teksten mogelijk is. Maar zelfs als dat wel mogelijk zou worden, zijn er nog andere belemmeringen die we in het volgende hoofdstuk bespreken.

In de andere landen is de behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding meestal groter dan in Nederland. In Denemarken en Zweden konden de respondenten niets over de behoefte zeggen. In de andere zes landen is sprake van een constante en grote behoefte (dat geldt voor Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk) of een groeiende behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding (Australië, Canada, Spanje).

De meeste Nederlandse respondenten denken niet dat terroristen bewust kiezen voor handgeschreven boven digitale communicatie. Uit het buitenland komen signalen die in de andere richting wijzen (een documentaire en vier deskundigen in drie landen), maar harde conclusies zijn onmogelijk omdat er te weinig gegevens zijn. In slechts één geval werd de bewering ondersteund door concrete onderzoekservaringen, in de andere gevallen was het anekdotiek.

5 Van behoefte naar vraag

De latente behoefte aan vergelijkend handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding leidt niet automatisch tot manifeste aanvragen voor dergelijk onderzoek. Daar zijn verschillende redenen voor en die kwamen vaak aan de orde in onze gesprekken met Nederlandse respondenten. Hoewel het bij aanvang geen onderzoeksvraag was, leek het ons goed in dit laatste hoofdstuk weer te geven wat hierover is gezegd. Wat zijn de belangrijkste redenen voor het verschil tussen de latente behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding en de manifeste vraag naar dergelijk onderzoek?

5.1 Marketing

Bijna iedereen heeft wel een idee wat een vingerafdruk- of DNA-onderzoek inhoudt. Forensisch vergelijkend handschriftonderzoek is veel onbekender. Natuurlijk weten medewerkers van de forensische opsporing bij de politie wat het inhoudt, maar dat geldt niet voor veel andere potentiële afnemers van handschriftonderzoek, vooral niet binnen organisaties die zich bezighouden met terrorismebestrijding. Het NFI biedt op de eigen website informatie aan over handschriftonderzoek.⁷ Maar instanties die baat kunnen hebben bij handschriftonderzoek zouden zich beter moeten verdiepen in de mogelijkheden, volgens een respondent waar wij mee spraken. Een buitenlandse handschriftonderzoeker met veel ervaring in contraterrorisme onderzoeken bevestigde dat de mogelijke waarde van handschriftonderzoek vaak onbekend is. Een Nederlandse politiefunctaris wees op het belang van actieve communicatie en 'reclame maken' voor handschriftonderzoek. Dat is al helemaal belangrijk om een tegenwicht te bieden aan berichten in de media. In 2015 besteedden landelijke media aandacht aan de bezuinigingen bij het NFI en het plan handschriftonderzoek te 'schrappen' (zie bijvoorbeeld Trouw 2015 en NOS 2015a). Die berichten zijn opgepikt door vijf van de potentiële afnemers waar wij mee spraken: zij denken dat handschriftonderzoek niet meer mogelijk is. In de woorden van een van hen:

"Handschriftonderzoek tegen terrorisme kwam al bijna niet voor en nu het is opgeheven bij het NFI doen we het helemaal niet meer."

De andere Nederlandse respondenten zijn wel op de hoogte van het flankerende beleid en weten dat het nog mogelijk is handschriftonderzoek uit te laten voeren. Maar zij merken wel dat veel van hun collega's het idee hebben dat handschriftonderzoek is opgeheven of dat de politie zelf moet betalen per onderzoek. Een van onze respondenten legde uit hoe berichten in de media kunnen leiden tot een afname van het aantal aanvragen zonder dat de onderliggende behoefte kleiner hoeft te zijn geworden:

"Het werkt nu niet omdat het NFI met veel media-aandacht heeft aangegeven dat het geen handschriftonderzoek meer doet. Er lag voldoende werk op de plank om de deskundigheid in stand te houden; er was zelfs een wachttijd van een paar maanden. Maar de politie moest ineens gaan afkappen in januari."

Kortom: een deel van de mogelijke afnemers van handschriftonderzoek weet niet dat het NFI nog altijd handschriftonderzoek kan uitvoeren. Dat kan tot een daling van het aantal aanvragen hebben geleid. Aan de andere kant is er al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw een daling in het aantal handschriftonderzoeken zichtbaar: de berichten van de afge-

Noot 7 Zie: https://www.forensischinstituut.nl/Forensisch_onderzoek/Digitale-en-biometrische-sporen/Vergelijkend%20handschriftonderzoek.aspx.

lopen anderhalf jaar kunnen hooguit een beperkte versterkende rol hebben gespeeld. Andere belemmeringen zijn waarschijnlijk belangrijker: die bespreken we in de volgende paragraaf.

5.2 Belemmeringen

Het is altijd moeilijk, aldus veel respondenten, om vraag en aanbod op elkaar aan te laten sluiten in dit soort specialistische vakgebieden. Dat geldt voor handschriftonderzoek in het algemeen, maar nog sterker voor handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. Want zelfs als de marketing voor deze onderzoeksdiscipline perfect zou zijn, zullen organisaties uit de wereld van de terrorismebestrijding niet ineens grote aantallen handschriftonderzoeken aanvragen bij het NFI. Waar dat door komt is het onderwerp van deze paragraaf.⁸

Arabische teksten

Het NFI voert geen handschriftonderzoek uit naar in het Arabische schrift geschreven documenten. Dat is in paragraaf 4.2 beschreven. Maar zelfs als het NFI deze mogelijkheid zou bieden is het de vraag of daar gebruik van zou worden gemaakt door instanties uit de wereld van de terrorismebestrijding vanwege de volgende belemmeringen.

Beveiligde werkomgeving en screening

Inlichtingen- en veiligheidsdiensten werken in een omgeving met een hoger niveau van beveiliging dan het NFI. Medewerkers van deze diensten zullen dus geen documenten beschikbaar stellen aan het NFI. Daar komt bij dat ze alleen kunnen samenwerken met gescreende functionarissen en dat zijn de handschriftonderzoekers van het NFI niet. Het enige alternatief is als gescreende handschriftonderzoekers binnen de beveiligde werkomgeving van de diensten zouden komen werken.

Beeldvorming boven bewijsvoering

Een derde belemmering is dat het NFI door terrorismebestrijders wordt gezien als instantie die onderzoek doet na strafbare feiten: het vergaren van bewijsmateriaal. Bij terrorismebestrijding gaat het echter vaak om inlichtingenmatig onderzoek: het vergaren van informatie over de handel en wandel van personen die nog geen strafbare feiten hebben gepleegd. Het gaat, in de woorden van een respondent, 'meer om beeldvorming vooraf dan bewijsvoering achteraf'. Soms is een globale indruk van een handschriftdeskundige dat er een overeenkomst is tussen twee handschriften al genoeg. In sommige gevallen is dat zelfs het maximaal haalbare, omdat er geen goed vergelijkingshandschrift is: 'Hoe kom je zonder iemand aan te houden aan een oorspronkelijk handschrift om mee te vergelijken?' Als handschriftonderzoek een rol zou moeten spelen bij terrorismebestrijding moet er dus op basis van gebrekkige informatie een globale inschatting worden gegeven. Volgens een van onze gesprekspartners 'gruwelen handschriftonderzoekers daarvan'. Maar drie handschriftonderzoekers waar wij mee spraken (een uit Nederland en twee uit andere landen) bleken die behoefte te kennen en juist wel bereid te zijn 'mee te denken':

"Als je met een brede groep alle stukken op tafel in hun onderlinge samenhang beoordeelt, kom je in een kwartier vaak al een heel stuk verder. Dan kijk je als handschriftonderzoeker ook mee naar de inhoud van wat er staat en naar de echtheid van de documenten."

"Het is niet meer gebruikelijk, vooral door de sterk financieel gecontroleerde setting waarin onderzoek tegenwoordig moet worden aangevraagd bij dit soort instituten, om vooraf direct te kunnen overleggen met een handschrift-

Noot 8 Hier worden alleen factoren besproken die door twee of meer respondenten zijn genoemd.

deskundige over de mogelijkheden, zoals dat twintig jaar geleden routine was.”

In twee landen heeft men, onder andere om die reden, besloten handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding anders aan te bieden. In Australië en Spanje zijn speciale afdelingen voor forensisch handschriftonderzoek opgericht die zich louter toeleggen op terrorismebestrijding. Die afdelingen sluiten optimaal aan op de behoeften van de organisaties die zich bezighouden met terrorismebestrijding.

“Wij hebben binnen onze forensische instelling een speciaal team opgericht voor document- en handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding.”

De experts die werken op deze afdelingen zijn geen forensisch handschriftonderzoekers, zoals bij het NFI. Zij bekijken alle beschikbare informatie gezamenlijk vanuit verschillende invalshoeken en geven advies over de meest veelbelovende forensische analyses: documentonderzoek, vingerafdrukken, DNA en/of handschriftonderzoek, bijvoorbeeld. Ook hebben deze afdelingen veel kennis van het verschil tussen inlichtingen, *intelligence* en forensisch opsporingsonderzoek en dat is een voorwaarde voor succesvolle inzet van forensische technieken ten behoeve van terrorismebestrijding.

In Nederland was en is het forensisch handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding niet zo georganiseerd. Dit wordt als een probleem beschouwd door een aantal afnemers van handschriftonderzoek en een aantal mensen binnen het NFI. Er bestaat bij hen de behoefte meer met elkaar te sparren en samen alle stukken te bekijken als er een aanvraag binnenkomt. Dan kan het NFI voorstellen welke onderzoeken mogelijk zijn op het materiaal. Ze kunnen dan ook wijzen op handschriftonderzoek als de aanvrager daar zelf nog niet aan had gedacht. Dat lijkt op de werkwijze van de speciale afdelingen in Australië en Spanje. In die landen is het aantal handschriftonderzoeken ten behoeve van terrorismebestrijding de laatste jaren gegroeid.

5.3 Samenvattend

Als het de bedoeling is te voorzien in de latente behoefte aan vergelijkend handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding, zal een aantal belemmeringen moeten worden weggenomen. Ten eerste is er marketing nodig om de mogelijkheden van handschriftonderzoek meer onder de aandacht van terrorismebestrijders te brengen. Maar ook als de marketing perfect zou zijn, zijn er andere belemmeringen. Zo zou er in elk geval ook handschriftonderzoek naar in het Arabische schrift geschreven documenten moeten worden aangeboden. Maar zelfs dan is het nog de vraag of daar gebruik van zou worden gemaakt door instanties uit de wereld van de terrorismebestrijding. Want inlichtingen- en veiligheidsdiensten werken met een hoger niveau van beveiliging dan het NFI: de enig denkbare werkwijze is eigenlijk dat handschriftonderzoekers gescreend zouden worden en dat zij hun werkzaamheden zouden verrichten binnen de beveiligde omgeving van de diensten. De documenten die onderzocht moeten worden zullen namelijk niet aan derden beschikbaar worden gesteld. De huidige uitbesteding aan een marktpartij is in elk geval onbespreekbaar.

Tot slot gaat het bij terrorismebestrijding meer om beeldvorming vooraf dan bewijsvoering achteraf. De speciaal hiervoor opgerichte afdelingen in Australië en Spanje laten zien hoe optimaal kan worden aangesloten op de behoeften van organisaties die zich bezighouden met terrorismebestrijding. De experts die daar werken zijn geen forensisch handschriftonderzoekers zoals bij het NFI. Zij bekijken alle beschikbare informatie vanuit verschillende invalshoeken en geven advies over forensische analyses: soms handschriftonderzoek, soms documentonderzoek, vingerafdrukken of DNA bijvoorbeeld. Drie handschriftonderzoekers waar wij mee spraken, waarvan twee uit het buitenland, bleken die behoefte goed te begrijpen en bereid te zijn mee te denken in breed samengestelde groepen experts. In de twee landen waar dergelijke speciale afdelingen zijn opgericht is het aantal handschriftonderzoeken ten behoeve van terrorismebestrijding gegroeid.

6 Samenvatting

Introductie

Het Nederlands Forensisch Instituut (NFI) heeft in 2015 in het kader van een bezuiniging besloten drie deskundigheidsgebieden af te bouwen: vergelijkend handschriftonderzoek, vergelijkend verfonderzoek en vergelijkend morfologisch haaronderzoek. De vraag naar deze 'kleine gebieden' is te gering, aldus de minister van Veiligheid en Justitie. De ondernemingsraad gaf geen toestemming voor de reorganisatie en daarom is eind 2015 gekozen voor flankerend beleid voor de drie onderzoeksgebieden, waaronder vergelijkend handschriftonderzoek: in 2016 en 2017 wordt het handschriftonderzoek door het NFI uitbesteed aan andere geaccrediteerde onderzoeksinstituten. Aanvragers van onderzoek mogen daar niets van merken: niet in kwaliteit en doorlooptijd, maar ook niet in kosten of in de procedure. Ze kunnen hun stukken gewoon naar het NFI brengen en het NFI zorgt als *one-stop shop* voor de rest. Op 1 maart 2016 is deze nieuwe werkwijze van start gegaan: de vier handschriftonderzoekers die het NFI in dienst had zijn elders aan de slag gegaan of binnen het NFI herplaatst.

Naar aanleiding van signalen uit Australië is de vraag opgekomen of er in andere landen een trend is te zien waarbij handschriftonderzoek ook in het kader van terrorismebestrijding wordt ingezet. Wellicht kiezen terroristen bewust voor handgeschreven communicatie omdat digitale berichten te veel sporen achterlaten. De directie van het NFI besloot een onderzoek aan te vragen bij het WODC naar het belang van handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding in Nederland en een aantal andere landen. Dit rapport is daar het resultaat van.

Onderzoek

Dit onderzoek moet duidelijk maken hoe groot de vraag naar vergelijkend handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding is in Nederland en in acht andere landen. Tevens is de vraag hoe de behoefte zich ontwikkelt en of er trends zichtbaar zijn. In de loop van het onderzoek is de vraag toegevoegd waarom de latente behoefte aan handschriftonderzoek niet leidt tot manifeste aanvragen voor dergelijke onderzoeken.

Er zijn drie soorten informatie verzameld om de onderzoeksvragen te beantwoorden: literatuur, registratiecijfers en interviews. In de bijlage staat de onderzoeksverantwoording. De interviews bleken de meest bruikbare informatie op te leveren. We spraken met vijftien Nederlandse experts (6 NFI, 3 handschriftonderzoekers en 6 aanvragers van handschriftonderzoek). Daarnaast spraken we zestien buitenlandse experts uit acht verschillende landen: Australië, Canada, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Spanje, Verenigd Koninkrijk en Zweden (8 forensisch handschriftonderzoekers en 8 terrorismebestrijders bij de politie of bij een inlichtingen- of veiligheidsdienst). Voor de begeleiding is door het WODC een onafhankelijke begeleidingscommissie in het leven geroepen met experts uit wetenschap en praktijk.

Dit onderzoek gaat uitsluitend over de rol die handschriftonderzoek speelt bij de preventie en bestrijding van terrorisme. Het onderzoek geeft geen antwoord op de vraag of er überhaupt behoefte bestaat aan forensisch handschriftonderzoek in Nederland en ook niet op de vraag of, en zo ja hoe, het NFI aan die behoefte zou moeten voldoen.

Handschriftonderzoek: algemeen

Vergelijkend handschriftonderzoek is een identificatiewetenschap. Er wordt een vergelijking gemaakt tussen een betwist handschrift en een vergelijkingshandschrift waarvan de schrijver bekend is. Het onderzoek leidt tot een uitspraak hoe waarschijnlijk het is dat beide documenten door dezelfde persoon zijn geschreven. Het doel is bewijsmateriaal vergaren waarmee een rechter de identiteit van de schrijver vast kan stellen. Handschriftonderzoekers doen geen uitspraken over de inhoud van het geschrevene, noch over het karakter van de schrijver.

Het aantal handschriftonderzoeken bij het NFI is sterk gedaald in de afgelopen decennia: van ongeveer 600 per jaar rond 1985 naar jaarlijks circa 60 in de afgelopen vijf jaar. Inhoudelijke informatie over de aangevraagde handschriftonderzoeken wordt niet door de Front Desk van het NFI geregistreerd en daarom kunnen we op basis van de cijfers niet zeggen hoe vaak er vergelijkend handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding is uitgevoerd. Wel blijkt dat de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, AIVD en MIVD, niet in de registratie staan als afnemers van handschriftonderzoek. Maar dat wil niet zeggen dat er geen onderzoek voor terrorismebestrijding is uitgevoerd: ook de politie – verantwoordelijk voor 69 procent van alle aanvragen van handschriftonderzoek in de afgelopen vijf jaar – kan onderzoek doen in het kader van terrorismebestrijding. Er is geen kwantitatieve informatie voor een antwoord op de vraag hoeveel handschriftonderzoek er ten behoeve van terrorismebestrijding is uitgevoerd en of er een trend in te zien is. We moeten ons dus baseren op de interviews.

Handschriftonderzoek is volgens een groot aantal respondenten relevanter dan veel andere forensische disciplines. Teksten zeggen namelijk niet alleen iets over de bron (wie schreef dit?), maar ook over de activiteit (wat deed of dacht die persoon?). Dat maakt handschriftonderzoek ook relevant voor terrorismebestrijders die immers niet alleen de schrijver van een tekst willen identificeren, maar ook informatie willen hebben over plannen en overtuigingen van de personen die ze in beeld hebben. De handschriftonderzoeker legt de link tussen schrijver en document en de terrorismebestrijder kan vervolgens de link leggen tussen de schrijver en de inhoud van het document.

> Zie hoofdstuk 2.

De stand van zaken

De drie Nederlandse forensisch handschriftonderzoekers waar wij mee spraken zeggen de afgelopen jaren geen onderzoek in het kader van terrorismebestrijding te hebben gedaan. Ook de instanties die handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding zouden hebben kunnen aanvragen lieten weten dat ze dat niet of nauwelijks doen. In Nederland wordt forensisch handschriftonderzoek dus niet of nauwelijks ingezet ten behoeve van terrorismebestrijding: 'hooguit enkele keren per jaar'.

In het buitenland is het beeld diverser. In drie landen (Denemarken, Verenigd Koninkrijk, Zweden) speelt handschriftonderzoek nauwelijks een rol bij terrorismebestrijding – net als in Nederland. In de vijf andere landen die we hebben onderzocht (Australië, Canada, Duitsland, Frankrijk, Spanje) is handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding juist wel heel belangrijk. In twee daarvan is het zelfs een standaard onderdeel binnen elk groot contraterrorisme onderzoek.

> Zie hoofdstuk 3.

Trends

Aanvragers van handschriftonderzoek in Nederland zien een afname van noodzaak voor handschriftonderzoek door digitalisering van communicatie: er zijn steeds minder handgeschreven teksten en zelfs dreigbrieven zijn nu vaak digitaal. Ook is er minder vergelijkingsmateriaal. De Nederlandse handschriftonderzoekers zien die trend ook, maar denken dat de pen de komende decennia niet zal verdwijnen.

De behoefte aan handschriftonderzoek specifiek ten behoeve van terrorismebestrijding is volgens de meeste Nederlandse respondenten niet veranderd de afgelopen jaren: die was en is klein. Twee respondenten hebben een afwijkende mening. Eén van hen kreeg in 2016 het verzoek een groot aantal handschriftonderzoeken uit te laten voeren. Omdat het NFI die expertise niet meer in huis heeft en uitbesteding onacceptabel was voor deze afnemer, moesten de onderzoeken worden uitgezet bij forensische instituten in andere landen. Een tweede respondent is ervan overtuigd dat er een 'enorm grote' behoefte aan handschriftonderzoek is in het kader van terrorismebestrijding.

In de andere landen blijkt dat er in zes van de acht landen een grote of groeiende behoefte bestaat aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. In Denemarken en Zweden konden de respondenten niets over een trend zeggen, maar in de andere zes landen waar we onderzoek deden deed men dat wel. In drie landen is sprake van een constante en 'onverminderd grote' behoefte: Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk.

In de drie andere landen is er een groeiende behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding: Australië, Canada en Spanje. In twee van deze landen, namelijk Australië en Spanje, zijn speciale afdelingen opgericht voor documentonderzoek en handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding.

De meeste respondenten kunnen of mogen niet zeggen of terroristen bewust kiezen voor handgeschreven boven digitale communicatie. In Nederland denken de drie respondenten die hier iets over wilden zeggen niet dat terroristen daar bewust voor kiezen. Uit het buitenland komen andere signalen: in een documentaire en volgens vier deskundigen in drie landen. Harde conclusies zijn niet mogelijk omdat er te weinig gegevens zijn: het is anekdotiek op één geval na waarin deze bewering werd ondersteund door onderzoekservaringen.
> Zie hoofdstuk 4.

Van behoefte naar vraag

Om de behoefte aan vergelijkend handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding om te zetten in daadwerkelijke aanvragen voor dergelijk onderzoek moet volgens de respondenten in binnen- en buitenland aan een aantal voorwaarden zijn voldaan.

Marketing is nodig om handschriftonderzoek bekender te maken bij mogelijke afnemers. Vijf potentiële afnemers van handschriftonderzoek in Nederland waar wij mee spraken verkeerden in de (foutieve) veronderstelling dat het NFI geen handschriftonderzoek meer levert. Maar marketing is niet voldoende: er zijn meer belemmeringen volgens degenen waar wij mee spraken. Allereerst zou er ook onderzoek naar handschriften in het Arabisch mogelijk moeten zijn – hoewel men zich realiseert dat dit zeer complex is door de verschillen in handschriften tussen verschillende regio's. En zelfs dan zullen medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten hun documenten niet ter beschikking stellen, vanwege de vertrouwelijkheid van de documenten en het vereiste niveau van beveiliging. Dan zouden de handschriftonderzoekers gescreend moeten zijn en naar de diensten toe moeten komen om hun werkzaamheden aldaar te verrichten. Een laatste belangrijk punt is dat het bij terrorismebestrijding niet alleen om bewijsvoering, maar ook om beeldvorming gaat en dat vergt meer flexibiliteit en integraliteit aan de kant van de handschriftonderzoekers. Een paar handschriftonderzoekers waar wij mee spraken bleken die behoefte overigens goed te begrijpen. Zij gaven aan dat het zinnig zou zijn om vooraf 'mee te denken' in breed samengestelde groepen experts. Nog een stap verder ging men in Australië en Spanje, waar speciale afdelingen met document- en handschriftonderzoekers voor terrorismebestrijding werden opgericht. Het blijkt dat vraag en aanbod in die landen goed op elkaar aansluiten en dat het aantal verzoeken om handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding toenam.

> Zie hoofdstuk 5.

Onderzoeksvragen & antwoorden

Het voorgaande overziend kunnen we de onderzoeksvragen uit hoofdstuk 1 als volgt beantwoorden:

Onderzoeksvraag 1

In welke mate en op welke wijze(n) maken organisaties die in Nederland betrokken zijn bij terrorismebestrijding gebruik van handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding?

Handschriftonderzoekers NFI hebben afgelopen jaren geen onderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding gedaan. Afnemers van dergelijk onderzoek bevestigden dat het niet of nauwelijks gebeurde: 'hooguit enkele keren per jaar'.

> Zie hoofdstuk 3

Onderzoeksvraag 2

In welke mate en op welke wijze(n) maken de organisaties die in andere landen betrokken zijn bij terrorismebestrijding gebruik van handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding?

Nauwelijks in Denemarken, Verenigd Koninkrijk en Zweden. In Australië, Canada, Duitsland, Frankrijk, Spanje is handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding heel belangrijk. In Australië en Spanje is het standaard binnen elk groot contraterrorisme onderzoek.

> Zie hoofdstuk 3

Onderzoeksvraag 3

Is er binnen deze organisaties in Nederland of in de andere landen sprake van een afnemende, gelijkblijvende of toenemende behoefte aan de inzet van handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding?

Nederland: Behoefte is volgens meeste Nederlandse respondenten niet veranderd in afgelopen jaren: die was en is klein. Volgens twee respondenten is er wel grote (latente) behoefte. Andere landen: gelijkblijvende (grote) behoefte in Duitsland, Frankrijk en Verenigd Koninkrijk. Groeiende behoefte in Australië, Canada en Spanje.

> Zie hoofdstuk 4

Onderzoeksvraag 4

Is er sprake van een nationale of internationale trend in de behoefte aan of vernieuwde inzet van handschriftonderzoek in het kader van terrorismebestrijding (zo mogelijk in vergelijking met de inzet van digitaal onderzoek, DNA, vingersporen en wapens & munitie).

Steeds minder handgeschreven teksten, steeds meer digitale teksten volgens aanvragers van handschriftonderzoek. Maar handschriften verdwijnen komende decennia niet, volgens handschriftonderzoekers zelf.

Relatieve belang handschriftonderzoek is groot omdat het iets zegt over bron én activiteit.

Nederlandse respondenten: terroristen kiezen niet bewust voor handgeschreven teksten.

Volgens overwegend anekdotisch bewijs (een documentaire en de indruk van vier deskundigen uit drie landen) doen ze dat juist wel: om digitale sporen te vermijden.

NFI inventariseerde behoefte aan onderzoek naar Arabische handschriften voor het laatst in 2009, maar alleen onder politie – niet onder inlichtingen- of veiligheidsdiensten. Onderzoek daarna niet herhaald. Behoefte aan onderzoek naar Arabische handschriften is groot volgens Nederlandse handschriftonderzoekers en (potentiële) afnemers handschriftonderzoek, maar zeer complex om aan te bieden.

> Zie hoofdstuk 4

Onderzoeksvraag 5

Wat zijn de belangrijkste redenen voor het verschil tussen de latente behoefte aan handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding en de manifeste vraag naar dergelijk onderzoek?

Mogelijkheden van forensisch handschriftonderzoek bij afnemers zijn niet voldoende bekend. Maar ook als er meer aan 'marketing' zou worden gedaan, zal de behoefte niet leiden tot concrete vragen. Ten eerste omdat er geen handschriftonderzoek mogelijk is naar in het Arabisch geschreven teksten. Ook zouden handschriftonderzoekers gescreend moeten worden en moeten ze hun werkzaamheden binnen de beveiligde omgeving van de diensten uitvoeren in verband met de vertrouwelijkheid van de documenten. Verder moeten handschriftonderzoekers flexibeler en integraler werken: van bewijsvoering achteraf naar beeldvorming vooraf. Speciale afdelingen in Australië en Spanje zijn goede voorbeelden.

> Zie hoofdstuk 5

English summary

Introduction

The Netherlands Forensic Institute (NFI) in 2015 decided to discontinue questioned document examination as a discipline. The demand for this 'small area of expertise' was insufficient, according to the Minister of Security and Justice. However, the work council of the NFI withheld support for the proposed reorganisation and this prompted the introduction of accompanying policies for questioned document examination: in 2016 and 2017, this type of investigation will be outsourced by the NFI to other accredited investigative bureaus. Clients can still send their documents to the Front Desk of the NFI, which will see to it that the investigation is carried out. This new procedure took effect on March 1, 2016 and the four document examiners employed at that time were outplaced or given another role within the NFI.

Signals from Australia prompted the question whether other countries have witnessed a rising trend in the use of questioned document examination, specifically for counter-terrorism. Possibly, terrorists deliberately prefer hand-written communication over digital messages because the latter leave too many traces. The board of the NFI decided to commission the Scientific Research and Documentation Center (WODC) of the Dutch Ministry of Security and Justice to carry out a research into the importance of questioned document examination (QDE) for counter-terrorism. This report is the result.

Study

The aim of this study is to evaluate the demand for questioned document examination for counter terrorism in the Netherlands and other countries. In addition, we want to find out how the need for these analyses develops and whether trends can be seen. In the course of the research, the question was added what the reasons are that the latent need for questioned document examination does not result in actual requests to the NFI.

Three sources of information have been used in this research: literature review, registrations and interviews. The interviews proved to be the most useful source of information. We spoke with fifteen Dutch experts: 6 from the NFI, 3 questioned document examiners and 6 from organisations that use or could use questioned document examination. In addition, we talked with sixteen foreign experts from eight different countries: Australia, Canada, Denmark, Germany, France, Spain, United Kingdom and Sweden (8 questioned document examiners and 8 experts from the field of counter-terrorism within the police or within the intelligence- or security services). The research was overseen by an advisory board consisting of experts from science and practice.

The scope of this study is limited to the importance of questioned document examination for the prevention of and fight against terrorism. It does not address the question whether there is a need at all for questioned document examination in the Netherlands, nor whether or how the NFI should address that need.

Questioned document examination: in general

Questioned document examination is a forensic science aimed at identification. This is done by comparing a questioned document with a reference document that was written by a person whose identity is known. The goal of the examination is to find evidence that can assist a judge in ascertaining the identity of the writer of the questioned document. Questioned document examiners do not examine the contents of the written text.

The number of questioned document examinations at the NFI has decreased sharply over the past decades: from roughly 600 yearly in 1985 to circa 60 a year over the past five years. Information on the goal or content of investigations is not documented by the NFI which means we are unable to determine the number of document examinations that were part of counter-terrorism investigations. We do know, however, that the General Intelligence and Security Service (AIVD) and Military Intelligence and Security Service (MIVD)

were not registered as clients of this type of investigations in the past five years. But this does not necessarily mean that no investigations for counter-terrorism were conducted: the police – responsible for 69 percent of all requested questioned document examinations during the past five years – also conducts investigations for counter-terrorism. That means there is a possibility that questioned document examination for counter-terrorism has been carried out. There is no quantitative information available to answer the question how many questioned document examinations have been carried out for the purpose of counter-terrorism or whether a trend is visible. For this type of information, we need to rely on the interviews.

Questioned document examination is more relevant than several other forensic disciplines, according to a large number of our interviewees. The handwritten text on a document not only contains information on the source ('who wrote this?') but also on activity ('what did this person do or think?'). This makes questioned document examination specifically relevant for those involved in counter-terrorism: these investigators not only want to identify the writer of a text, but also want to get information about the plans and convictions of the people they investigate. The forensic document examiner provides the link between writer and document and the investigator can subsequently connect the writer to what was written.

Status quo

The three Dutch handwriting examiners we interviewed did not carry out investigations for the purpose of counter-terrorism in the past years. The organisations involved in counter-terrorism that could have requested this type of investigations did not do so, or hardly at all. In the Netherlands, questioned document examination is hardly ever used in counter-terrorism: 'at most a few times each year'.

Abroad, the picture is more diverse. In three countries (Denmark, United Kingdom, Sweden) questioned document examination hardly plays a part in counter-terrorism – the same as in the Netherlands. In contrast, in the other five countries we reviewed (Australia, Canada, Germany, France, Spain) questioned document examination for the purpose of counter-terrorism is very important. In two of these countries, this investigation is a standard part of any major counter-terrorism investigation.

Trends

The demand-side for questioned document examination in the Netherlands expects a diminishing need for handwriting examination because of the digitization of communication: the number of hand-written documents decreases and nowadays even threatening letters are often digital. In addition, the amount of material available for comparison has dwindled. The Dutch questioned document examiners witness the same trend, but believe that the pen will not disappear the coming decades.

The need for questioned document examination for the purpose of counter-terrorism has not changed over the past few years, most Dutch interviewees contend: there was and still is a small need for this. Two interviewees have a different opinion. One of them received a request in 2016 for a large number of examinations. Because the NFI no longer offered this expertise in-house and because outsourcing to a commercial supplier was unacceptable to this client, the examinations had to be forwarded to forensic laboratories abroad. A second interviewee is convinced of an 'enormous need' for questioned document examination for the purpose of counter-terrorism.

In the other countries, there is in six of the eight countries a large or growing need for questioned document examination for the purpose of counter-terrorism. In Denmark and Sweden our interviewees did not report any trends, but in the other six countries in this research there is a constant and large need (Germany, France and United Kingdom) or a growing need for questioned document examination for the purpose of counter-terrorism (Australia, Canada, Spain). In two of these countries, Australia and Spain, separate forensic divisions have been formed for (questioned) document examination for the purpose of counter-terrorism.

Most respondents are unable, or not cleared, to discuss the question whether terrorists deliberately prefer handwritten over digital communication. The three Dutch interviewees who did comment on this think terrorists do not deliberately choose this. The signs from

abroad are different: in one documentary and according to four experts in three countries. Firm conclusions are impossible for lack of data: the evidence is anecdotal, with one exception in which the claim was substantiated by actual investigative experiences.

Turning needs into requests

To turn the need for questioned document examination for the purpose of counter-terrorism into actual requests, the interviewees in the Netherlands and abroad believe a number of conditions would have to be met. Marketing is necessary to better familiarize possible clients with questioned document examination. Five potential clients of questioned document examination in the Netherlands were under the (false) impression that the NFI no longer provides opportunities for questioned document examination. But marketing is not enough: there are other impediments. First of all, the examination of Arabic language texts would have to be possible, however complex that may be. But even then intelligence- and security services will not hand over their documents to examiners, because of the confidentiality of the documents involved and the necessary level of security. This would mean that the questioned document examiners would have to be screened and actually work from within the secured work environment of the services. The current choice to outsource these examinations to commercial third parties is unacceptable. A final important point is that counter-terrorism is not just about gathering evidence, but also about intelligence-gathering which requires more flexibility on the part of the questioned document examiners. This was well understood by some of the questioned document examiners we interviewed. They told us it would make sense to consider and assess all available information with a broader team of varying experts. In Australia and Spain, special units have been founded for (questioned) document examination for counter-terrorism. This solution proves to be able to connect supply and demand in these countries, increasing the number of requests for questioned document examination for counter-terrorism.

Research questions & answers

Based on our findings, the research questions can be briefly answered as follows:

In what way and to what extent do organisations in the Netherlands that are involved in counter-terrorism use questioned document examination for the purpose of counter-terrorism?	The handwriting examiners at the NFI have not investigated documents for counter-terrorism in the past few years. The demand-side confirms that this hardly happened: 'a few times a year at most'.
In what way and to what extent do organisations abroad that are involved in counter-terrorism use questioned document examination for the purpose of counter-terrorism?	Hardly in Denmark, United Kingdom and Sweden. Questioned document examination for counter-terrorism is very important in Australia, Canada, Germany, France, Spain. In Australia and Spain it is a standard part of any major counter-terrorism investigation.
Within these organisations, is there a decrease or increase in the need for the use of questioned document examination for the purpose of counter-terrorism?	Netherlands: this need has not changed over the past years, according to most Dutch interviewees: the need was and still is small. Two interviewees see a large (latent) need. Other countries: unchanged (but sizeable) need in Germany, France and United Kingdom. Growing need in Australia, Canada and Spain.
Is there a domestic or international trend in the need for questioned document examination for the purpose of counter-terrorism (if possible compared to the use of digital investigations, DNA, fingerprints and weapons	The number of handwritten texts decreases, the number of digital texts increases, according to the demand-side. But handwritten documents will not disappear the coming decades, according to questioned document examiners themselves.

and ammunition).

The relative importance of questioned document examination is big because results inform on the source as well as on activity/intent. Dutch interviewees: terrorists do not deliberately prefer handwritten texts. But anecdotal evidence (one documentary and four experts from three countries) suggests otherwise: terrorists do so to avoid digital traces. NFI assessed the need for examination of Arabic handwriting most recently in 2009, but only among police – not intelligence- or security services. This research has not been repeated since. Need for examination of Arabic handwriting is substantial according to Dutch questioned document examiners and (potential) clients but complex to address.

What are the reasons the latent need for questioned document examination for the purpose of counter-terrorism is not turned into manifest requests for this type of examination?

The possibilities offered by questioned document examination are not known by the demand side. But even if marketing was increased, this need would not lead to actual requests. First of all because there is no possibility to have Arabic language texts examined. In addition, examiners would have to be screened and would have to work within the secured environments of the intelligence- and security services because of the confidentiality of the documents. Besides these, questioned document examiners would have to be more flexible and all-round: the emphasis would have to shift from evidence gathering (ex post) to intelligence gathering (ex ante). Special units in Australia and Spain provide good examples.

Bijlage 1 – Leden begeleidingscommissie

Prof. dr. C.J. de Poot	Vrije Universiteit (voorzitter)
Dr. C.E. van den Heuvel	Ministerie van Veiligheid en Justitie
Dr. J.J. van der Kemp	Vrije Universiteit
Dr. R.D. Stoel	Nederlands Forensisch Instituut
Dr. F.W. Beijaard	Ministerie van Veiligheid en Justitie/WODC

Bijlage 2 – Onderzoeksverantwoording

Literatuur

We hebben gezocht naar publicaties over forensisch handschriftonderzoek en in het bijzonder ten behoeve van terrorismebestrijding. De eerste stap was een brede internetsearch via Google: die leverde enkele honderden hits op. Een globale scan van die zoekresultaten leerde ons snel dat er geen publicaties tussen stonden die alleen maar betrekking hadden op handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding. Boeken en andere publicaties over forensisch handschriftonderzoek gaan vooral over de ambachtelijke ('hoe werkt het?') en juridische aspecten ('wat levert het op?') van deze forensische discipline. Terrorismebestrijding is een onderwerp dat nauwelijks een rol speelt: het gaat bij handschriftonderzoek vrijwel uitsluitend over financiële fraude en vervalsingen. Aan de andere kant van het spectrum vonden we publicaties over terrorismebestrijding, maar die gingen bijna nooit over handschriftonderzoek. Hier en daar is er een anekdote te vinden, maar er waren geen publicaties over de voor- en nadelen van handschriftonderzoek ten behoeve van terrorismebestrijding.

Voor de beschrijving van forensisch handschriftonderzoek hebben we een aantal standaardwerken uit de wetenschappelijke publicaties geselecteerd en bestudeerd. Deze zijn opgenomen in de literatuurlijst achterin dit rapport. Daarnaast hebben we de relevante parlementaire stukken bestudeerd, evenals documentatie van het NFI zelf.

In de interviews met deskundigen en in de vergaderingen van de begeleidingscommissie hebben we gevraagd of men literatuur kende over de waarde van handschriftonderzoek aan terrorismebestrijding. Daar werd bevestigd wat wij al hadden ontdekt in onze eigen zoektocht: hier is nog geen wetenschappelijke literatuur over. We kregen de tip te zoeken naar presentaties op congressen van handschriftonderzoekers, maar ook daar speelde terrorismebestrijding geen rol van betekenis.

We hebben ook op de site rechtspraak.nl gezocht naar gerechtelijke uitspraken waar forensisch handschriftonderzoek een rol speelde bij terrorismebestrijding. Die combinatie bleek niet voor te komen.

Kortom: er is veel literatuur over handschriftonderzoek en er is veel literatuur over terrorismebestrijding. Er is hoegenaamd geen literatuur over de combinatie van deze twee onderwerpen.

Registraties NFI

Alle onderzoeken die het NFI uitvoert worden geregistreerd door de Front Desk. De Front Desk heeft speciaal voor dit onderzoek een zoekslag in het registratiesysteem gemaakt en cijfers over het aantal handschriftonderzoeken in de afgelopen vijf jaar aangeleverd, inclusief de naam van de organisatie die het onderzoek aanvraagde. We kregen als vergelijkingsmateriaal ook het aantal forensische documentonderzoeken en onderzoek naar wapens/munitie. Deze cijfers zijn geleverd voor de jaren 2012 tot en met 2016 (tot en met 16 september 2016). Oudere registraties waren niet op dezelfde wijze beschikbaar en dus niet goed vergelijkbaar. Voor de periode vóór 2012 gebruiken we daarom andere informatiebronnen: tijdschriftartikelen en een wetenschappelijk artikel over forensisch handschriftonderzoek.

Interviews

We hebben interviews gehouden met 15 deskundigen in Nederland:

- NFI (6 interviews)
- Forensisch handschriftonderzoekers (3)
- Aanvragers handschriftonderzoek: (6)

In het buitenland hebben we 30 personen in 12 landen benaderd met een verzoek om mee te werken aan dit onderzoek. Dat deden 16 personen uit 8 landen. Het is niet gelukt informatie te verzamelen uit België, Noorwegen, de Verenigde Staten en Zwitserland. Hieronder staan de landen waar wel informatie uit is verzameld met tussen haakjes het aantal personen dat meewerkte:

- Australië (2)
- Canada (4)
- Denemarken (1)
- Duitsland (2)
- Frankrijk (1)
- Spanje (1)
- Verenigd Koninkrijk (2)
- Zweden (3)

Van deze zestien respondenten zijn er acht werkzaam als forensisch handschriftonderzoeker bij de politie of een gerechtelijk onderzoeksinstituut. De acht anderen komen uit de wereld van terrorismebestrijding, de politie of een inlichtingen- of veiligheidsdienst.

In vijf van deze acht landen hebben we informatie van twee of meer respondenten en kunnen we de ontvangen informatie dus vergelijken en contrasteren. In de drie andere landen kan dat niet, maar daar hebben onze respondenten dat feitelijk al voor ons gedaan: zij hebben hun informatie afgestemd met andere deskundigen in hun eigen organisatie en in een geval zelfs daarbuiten. We hebben ook het voordeel dat we informatie kregen van hooggeplaatste functionarissen die namens hun organisatie konden spreken. Alles overziend zijn we van mening dat we een voldoende betrouwbaar beeld kunnen geven van de situatie in deze acht landen. De begeleidingscommissie heeft inzage gehad in wie we hebben gesproken en deelde die mening.

We zijn zeer verguld met de openheid van degenen die hebben meegewerkt aan dit onderzoek. Vooral inlichtingen- en veiligheidsdiensten zijn om begrijpelijke redenen terughoudend in het delen van informatie over terrorismebestrijding. Daarom is met alle respondenten afgesproken dat hun informatie vertrouwelijk wordt behandeld en niet kan worden herleid tot het betreffende land. Daarom geven we de informatie in dit rapport nooit per land weer, maar altijd gecombineerd voor minstens twee landen tegelijk. Enkele respondenten wilden anoniem blijven en ook die eis hebben we ingewilligd door alle informatie te anonimiseren. Om die reden zijn de namen van de respondenten en de organisaties waar zij werken ook niet in dit rapport opgenomen. Die informatie is wel beschikbaar gesteld aan de begeleidingscommissie en de opdrachtgever zodat zij de kwaliteit en representativiteit konden controleren. Een gedeelte van de informatie uit de interviews konden we niet in het rapport opnemen omdat die informatie geheim is en publicatie risico's kan opleveren voor betrokken personen en organisaties. Deze informatie is mondeling gedeeld met de begeleidingscommissie zodat zij kon vaststellen of onze bevindingen en conclusies voldoende werden onderbouwd door de verkregen informatie. Dat bleek het geval te zijn.

Bijlage 3 – Literatuur

Alewijnse e.a. 2011

Alewijnse, L.C., C.E. van den Heuvel, R.D. Stoel & K. Franke, 'Analysis of Signature Complexity', *Journal of Forensic Document Examination*, volume 21, 2011.

Ammelrooy 2016

Ammelrooy, P. van, 'Heeft de pen nog een plekje in ons digitaal bestaan?' in: *De Volkskrant*, 10 september 2016.

Broeders 2008

Broeders A.P.A., 'Forensische wetenschap: stand van zaken', in: A.P.A. Broeders & E.R. Muller (red.), *Forensische wetenschap: studies over forensische kennis en organisatie*, Kluwer, 11-49, 2008.

Buscaglia 2013

Buscaglia, J., 'Introduction to Quantitative Systems for Forensic Handwriting Comparisons', presentatie tijdens *Measurement Science and Standards in Forensic Handwriting Analysis Conference*, Gaithersburg – Verenigde Staten, 4 juni 2013.

Cobb 2015

Cobb, C. 'French court rejects Diab appeal to have key evidence tossed', in: *Ottawa Citizen*, 29 december 2015.

Eveleigh 1978

Eveleigh, R., *Peace keeping in a democratic society; the lessons of Northern Ireland*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1978.

Fagel e.a. 2008

Fagel, W.P.F., J.N. Hendrikse, M.L. Hordijk, J. de Koeijer, J.A.C. van Velzen & A.P.A. Broeders, 'Identificatiemethoden'. In: A.P.A. Broeders & E.R. Muller (red.), *Forensische wetenschap: studies over forensische kennis en organisatie*, Kluwer, 497-508, 2008.

Furnham e.a. 2003

Furnham A., T. Chamorro-Premuzic & F. McDougall, 'Personality, cognitive ability and beliefs about intelligence as predictors of academic performance', in: *Learning and Individual Differences*, 14, 49-66, 2003.

Giannelli 2007

Giannelli, P.C., 'Wrongful Convictions and Forensic Science: The Need to Regulate Crime Labs', *North Carolina Law Review* 163, 165-69, 2007.

Hernandez 2016

Hernandez, P., 'Microsoft's Windows Ink Expands Pen Support on Windows 10' in: *eWeek.com*, 31 maart 2016.

Klimoski 1989

Klimoski, R.J. & A. Rafaeli, 'Inferring Personal Qualities through Handwriting Analysis', in: *Journal Occupational Psychology* 56, 191-202, 1989.

Laycock 1959

Laycock, K., 'Handwriting Analysis As An Assesment Aid', in: CIA, *Studies in Intelligence: A collection of articles on the historical, operational, doctrinal, and theoretical aspects of intelligence*, volume 3 (summer issue), Central Intelligence Agency, 1959.

Lewis 2014

Lewis, J.A., *Forensic Document Examination: Fundamentals and Current Trends*, Associated Press 2014.

Malik e.a. 2013

Malik, M.I., M. Liwicki, A. Dengel & B. Found, *Man vs. Machine: A Comparative Analysis for Forensic Signature Verification*, Conference Paper January 2013.

Ministerie van Veiligheid en Justitie 2015

Ministerie van Veiligheid en Justitie, *Antwoorden Kamervragen over het wel of niet verdwijnen van expertises bij het NFI*, brief 3 november 2015 (kenmerk 687856).

Mosies e.a. 2008

Mosies, G., K. Bongers & M. Gijsbers, *Business Case SOHO: Standaardiseren en Objectiveren vergelijkend Handschrift Onderzoek*, Logica Public, 18 november 2008.

NFI 2009

NFI, *Vergelijkend handschriftonderzoek aan niet-westers schrift*, Afdeling Vergelijkend Handschrift Onderzoek (intern document).

NOS 2015a

NOS, *Bezuinigingen NFI brengen opsporing in gevaar*, 12 maart 2015.

NOS 2015b

NOS, *NFI: oplossen misdrijven niet in gevaar*, 12 maart 2015.

Saks 1998

Saks, M.J., 'Merlin and Solomon: Lessons from the Law's Formative Encounters with Forensic Identification Science', *Hastings Law Journal* 1998, 9 (4), 1069-1141.

Speelziek 2011

Speelziek, L., 'Handschriftkunde: afzender onbekend', in: *Blauw* 24 september 2011, nummer 17-18, pp. 44-47.

Trouw 2015

Trouw, *NFI: haar- en handschriftonderzoek schrappen*, 27 januari 2015.

Deze uitgave bevat een rapport van onderzoek dat in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) is verricht. De inhoud van dit rapport geeft niet het standpunt van de Minister van Veiligheid en Justitie weer.

De integrale tekst van WODC-rapporten is gratis te downloaden van www.wodc.nl. Op www.wodc.nl is ook nadere informatie te vinden over andere WODC-publicaties.

© 2016 WODC

Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale verwerking of anderszins, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this report may be reproduced and/or published in any form, by print, photocopy, microfilm, digital publication or any other means, without written permission from the publisher.

Sander Flight *Onderzoek & Advies*

www.sanderflight.nl | 06 - 4131 5432 | info@sanderflight.nl